

Atıf (Cite as): Yılmaz, M. (2025).
Osmanlı Mizah Dergilerinin Siyasi ve Kamusal Alanda Muhalefet
İşlevi. *Akdeniz İletişim*, (50), 282-311.
<https://doi.org/10.31123/akil.1705145>.

Osmanlı Mizah Dergilerinin Siyasi ve Kamusal Alanda Muhalefet İşlevi

The Opposition Function of Ottoman Humor Magazines in Political and Public Sphere

Murat YILMAZ¹

Öz

Mizah dergilerinin önemli özelliği yalnızca güldürü amacını taşımaması ve içerisinde siyasi ve toplumsal eleştiri unsurunu barındırmasıdır. Osmanlı'da basın ve kamusal alan geliştikçe kamuoyunun gücü ve onu yönlendirmenin önemi daha iyi anlaşılmıştır. Bu çalışmada ortaya çıktıkları 1870'li yıllardan başlayarak II. Meşrutiyet'in ilk yıllarına kadar olan süreçte Osmanlı mizah dergilerinin siyasi ve kamusal alanı biçimlendirme noktasında üstlendikleri muhalefet işlevi ve kamuoyu yaratma gücü ortaya konacaktır. Mizah dergilerinin bu doğrultuda eleştirilerini hangi konular üzerinde yoğunlaştırdığı ve bunun sebepleri dönemler hâlinde incelenecektir. Dergilerdeki karikatürlerin muhalefet işlevi yönünden kullanımı analiz edilecektir. Mizah dergilerinin muhalefet gücüne karşı siyasi iktidarların aldığı önlemler tespit edilecektir. Çalışmada tarihsel analiz ve göstergebilim yöntemleri bir arada kullanılmıştır. Çalışmada Osmanlı modernleşmesinin toplumsal hayatta ortaya çıkardığı şehir yaşamı ve şehirli kimliği üzerinden değişimin bazı yönlerinin mizah dergilerinde eleştirildiği sonucuna ulaşılmıştır. Kadının toplumsal bir aktör olarak kamusal alana girişinin eleştirel şekilde karikatürize edildiği görülmüştür. II. Abdülhamid döneminde mizah dergilerinin kamuoyunda iktidar aleyhinde siyasi muhalefet oluşturma noktasında kullanıldığı tespit edilmiştir. II. Meşrutiyet döneminde siyasi rejim değişikliğine rağmen mizah dergilerinin eleştiri mekanizmasını sürdürüp kamuoyunu yönlendirmeye devam ettiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Basın, Mizah, Muhalefet, Karikatür*

Abstract

A significant characteristic of humor magazines is that they do not solely aim to entertain but also incorporate elements of political and social critique. As the press and public sphere developed in the Ottoman Empire, the power of public opinion and the importance of shaping it became increasingly evident. This study examines the role of Ottoman humor magazines in shaping the political and public sphere, focusing on their oppositional function and their capacity to create public opinion from their emergence in the 1870s through the early years of the Second Constitutional Era. The study investigates the main themes around which these magazines concentrated their critiques and the reasons behind these focuses, analyzing them across different periods. The use of cartoons in these magazines as a tool for opposition is analyzed. Additionally, the measures taken by political authorities in response to the oppositional power of humor magazines are identified. The study employs a combination of historical analysis and semiotic methods. It concludes that humor magazines critiqued certain aspects of social change, particularly those related to urban life and the emergence of an urban identity, which were products of Ottoman modernization. It is observed that the entry of women into the public sphere as social actors was critically caricatured. During the reign of Abdulhamid II, humor magazines were used to foster political opposition against the ruling authority within the public sphere. In the Second Constitutional Era, despite the change in political regime, humor magazines continued to sustain their critical mechanisms and influence public opinion.

Keywords: *Press, Humor, Opposition, Caricature*

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, murat.yilmaz@kastamonu.edu.tr, ORCID: 0000-0001 5229-0458

Giriş

Osmanlı'da Mizah Dergilerinin Ortaya Çıkışı

Modern anlamıyla mizah 17. yüzyılın sonlarına doğru İngiltere’de ortaya çıkmışsa da (Bremmer & Roodenburg, 2024, s. 11) mizahın güldürü ve şaka olarak insan hayatında yer almasının izleri Eski Çağ’a kadar sürülebilir. Osmanlı’da da mizah sözlü kültüre dayalı olarak halkın belli zamanlarda bir araya gelerek gülüp eğlendiği oyunlardır. Kavuklu ve Pişekâr karakterlerinin olduğu ortaoyunu, Karagöz-Hacivat gibi perde arkasından oynanan gölge oyunu ve Nasreddin Hoca gibi fıkralar üzerinden işlenen komik anlatılar, espriler, şakalar ve tekerlemeler Osmanlı toplumunun gülme gereksinimini yerine getirmiştir. Osmanlı klasik döneminde devam eden bu tür oyunlar ve anlatılarda mizahın işlevi halkı bir araya getirip eğlendirmek üzerine kuruludur. İzleyicilerin belli bir yere toplanmasını sağlayan mizah, insanların toplumsallaşmasında ve sosyal hayata katılımında rol oynamıştır.

19. yüzyıl Osmanlı Devleti için yalnız siyasi ve ekonomik değişimin değil, aynı zamanda basın ve kamusal alanın ortaya çıkışının da habercisidir. Osmanlı’da basının gelişmeye başladığı bu dönem, Batı’da kamuoyunun siyasi ve toplumsal olaylarda etkili olduğu zaman dilimiyle örtüşür. Batı’da artan liberal düşünceler sayesinde siyasi alanda iktidarın kaynağı ve takip edeceği politika geniş halk kitlelerinin eğilimlerine dayandırılmıştır. Tanzimat Dönemi Osmanlı devlet adamı Sadık Rifat Paşa da eserlerinde kamuoyunun Avrupa ülkelerinde ne denli etkili olduğunu vurgulamıştır. Batı’da kamuoyunun ortaya çıkıp siyasi alanı yönlendirmeye başladığı süreçte Osmanlı’da gazetelerin varlığının belirmeye başlaması, bir etkileşimin gerçekleştiğinin göstergesidir (Gündüz, 2018, ss. 43-44). II. Mahmud’un yabancı dil bilen bürokrat yetişmesi için açtığı Tercüme Odası’ndan yetişenler ve yabancı dilde eğitim veren modern okullarda eğitim görenler entelektüel sınıfı oluşturmuştur. Osmanlı aydını denilen bu insanlar bir ya da birkaç Batı diline vakıf olduklarından Batı’da meydana gelen siyasi ve toplumsal gelişmeleri takip edebilmiştir. Osmanlı dışişlerinde görev alan veya belli bir dönem Batı’da eğitim görmeye giden Osmanlı entelektüeli oradaki düşünsel ve felsefi sistemlerden etkilenmiştir. Ülkeye geri döndüklerinde ise oralarda tecrübe ettiklerini Osmanlı’nın yapısına uyarlamaya çalışmışlardır. Batı’dan gelen liberal düşüncelerin etkisiyle Osmanlı’da siyaset kavramı yalnızca padişahı ve devlet ricalini ilgilendiren bir olgu olmaktan çıkıp toplumun ilgi gösterdiği ve üzerine düşünmeye başladığı bir alanı oluşturmaya başlayınca, Osmanlı entelektüelinin kamusal alanı kendi fikri çerçevesinde düzenleme ve örgütlenme isteği beraberinde gelmiştir (Kaya, 2015, s. 79). Topluma ulaşmada kullandıkları en etkili vasıta ise basın olmuştur. Günlük gazetelerin yanında mizah dergileri de önemli bir rol üstlenerek süreç içerisinde yer almıştır.

Osmanlı’da 16. yüzyıl ortalarından itibaren kahvehanelerde devlet işleri hakkında konuşup yorum yapan ve tartışan halkla varlığı beliren kamusal alan (Öztürk, 2005, s. 119) modern anlamda 19. yüzyılda basınla beraber asıl gelişimini sağlamıştır. Batı’da kamusal alanın ortaya çıkışını inceleyen Jürgen Habermas kamuoyunun oluşumunda basının rolüne dikkat çekmektedir. Basın, siyasi statükoyu değiştiren bir kitle siyasetinin öncülüğünü yapmıştır. Gazetelerin hükümete karşı eleştirel yorumları ve kamusal muhalefeti oluşturması Batılı ülkelerin yaşadığı bir deneyimdi. İngiltere’de 18. yüzyılda mizah dergileri kraliçenin tedbirlerine ve parlamentonun kararlarına yönelik eleştirel basının temsilcileri olarak muhalefet odağını oluşturmuştur (Habermas, 2021, ss. 139-140). Habermas, kamuoyunun önemli özelliklerinden biri olarak siyaset ve toplum hakkındaki eleştireliliğine dikkat çekmektedir. Kamuoyu tabirinin Osmanlı’daki karşılığı efkâr-ı umumiye ve onu oluşturan basın gibi araçlardır. Osmanlı’da basın başlangıçta devlet tekelindeyken 1860’lı yıllarda Şinasi gibi

(Berkes, 2008, s. 263) kamuoyunun oluşturulmasında basın gücünün farkına varan Osmanlı aydınları tarafından siyasi muhalefetin silahı hâline dönüşmüştür. İçerisinde Şinasi'nin de bulunduğu Genç Osmanlılar hareketi basının muhalefet işlevini etkili şekilde kullanmaya başlamıştır (Aydemir, 2014, ss. 183-185). 1865 yılında kurulan Genç Osmanlılar hareketinin siyasi muhalefet işlevini gazeteler yoluyla gerçekleştirmesi basının kamuoyu oluşturmada ve toplumu yönlendirmede önemli bir araç olduğunu göstermiştir. Hareketin önemli simalarından Namık Kemal, Osmanlı'nın Batı'dan geri kalışının başlıca sebebinin basının yokluğuna bağlamaktadır (Koloğlu, 2015, s. 55). Namık Kemal basın yokluğu diyerek kamuoyunun eksikliğini vurgulamaktadır. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren basının gelişimiyle kamuoyunun oluşumu paralel şekilde ilerlemiş ve kamusal alanının ortaya çıkışını sağlamıştır.

Osmanlı'da ilk Türkçe mizah dergisi Mayıs 1870'de yayımlanan *Terakki*'dir (Demirkol, 2016a, s. 142). Ancak çok daha öncesinde Osmanlı Ermeni vatandaşları tarafından mizah dergileri yayın hayatına sokulmuştur. Hovsep Vartanyan Paşa 1852'de *Boşboğaz bir Âdem* isimli, içerisinde Ermeni karikatüristlerin çizdiği resimlerin de yer aldığı mizah dergisini çıkarmıştır. 1856'da yine *Meşu* isimli dergi yayımlanmıştır. Ermeni vatandaşların katkısıyla mizah yayıncılığı gelişim göstermiştir (Çeviker, 1986, s. 17). Osmanlı kamusal alanının genişlemesi mizah yayıncılığına olan ilgiyi artırmıştır. Yaklaşık 20 mizah dergisi yayın hayatına girmiştir. Dergilerin yayıncıları ve karikatüristleri genelde Ermeni ve Rum gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarıdır. Bu dönemde yayıncılıkta Mehmed Tevfik ve karikatür çiziminde Ali Fuad mizah dergilerinde Türk isimler olarak öne çıkmaktadır (Çeviker, 1986, ss. 24-25).

Mizah basınıyla birlikte artık ortaoyunu, Karagöz-Hacivat, Nasreddin Hoca anlatıları karşısında gülen halk kitlesi yoktur. Belli bir kültür düzeyine sahip insanların modernleşmenin yol açtığı aykırılıklar ya da siyasi iktidar aleyhinde yaptığı alaycı ve eleştirel bir gülme ortaya çıkmıştır (Georgeon, 2000, ss. 92-93). Modern mizahın doğasında var olan otoriteye başkaldırı unsuru mizah dergilerinin muhalefet aracı olarak kullanılmasına imkân vermiştir. Mizah dergilerinin yüksek sesle kahvehanelerde toplu şekilde okunması (Georgeon, 2000, s. 91) çok sayıda insana aynı anda ulaşma ve etkileme imkânı vermiştir. Böylece içerikleriyle kamuoyunu yönlendirme potansiyeli daha iyi anlaşılabilir. Mizah dergilerindeki yazılar entelektüel kesim yanında sokaktaki halkın anlayacağı sadeliktedir. Süslü sanatsal bir dil yerine herkesin anlayabileceği düzeyde kalmak amaç için gerekli görülmüştür. Okuyucu portföyünü geniş tutan mizah dergileri kamusal alanda farkındalık sağlayarak kitlelere yayılmayı hedeflemiştir.

Çalışmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmanın amacı mizah dergilerinin kamuoyu yaratma ve yönlendirme gücünü Osmanlı boyutunda incelemektir. Kamusal alanın ortaya çıkışı ile basın ve sivil muhalefet arasındaki bağlantıyı kurmaktır. Mizah dergilerinin toplumsal gücü karşısında siyasi iktidarların karşı adımlarını hangi vasıtalar aracılığıyla attığını tespit etmektir. Basın-siyasi iktidar ilişkilerini Osmanlı örneği üzerinden günümüzle mukayese imkânı vermektir. Çalışmanın özgünlüğünü Osmanlı mizah dergileri üzerine yapılan araştırmalardan farklı olarak bu çalışmada mizah dergilerinin muhalefet işlevinin siyasi ve toplumsal alanlar doğrultusunda incelenmesi ve karikatürlerin göstergebilim yöntemiyle analiz edilip elde edilen verilerin desteklemesi oluşturmaktadır. Tarihi seyri içerisinde dergilerin gündem konularındaki dönemsel farklılıklarla siyasi iktidar arasındaki ilişki kurulmuştur. Mizah dergilerinin Osmanlı modernleşme sürecinde kamusal alanın varlığını şekillendiren önemli bir muhalefet aracı olduğu tezi savunulmuştur.

Çalışmanın Yöntemi

Çalışmada Osmanlı’da siyasi ve toplumsal muhalefet oluşturmada mizah dergilerinin rolü ortaya konulmaktadır. Mizah dergilerinin gündeme getirdiği konular tarihsel analiz yöntemiyle incelenmiştir. Konuların sürekliliği veya değişimindeki nedenler dönemsel etkenlere bağlı olarak açıklanmıştır. Mizah dergilerinin kamuoyunu istedikleri şekilde yönlendirmek için kullandıkları karikatürler nitel araştırma metotlarından göstergebilim yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Mizah dergilerindeki karikatürler çalışmanın evrenini oluşturmaktadır. Ancak yüzlerce karikatür arasından amaçlı örneklem yöntemiyle bu çalışmanın içeriğine uygun olanlardan belli örnekler alınarak analiz edilmiştir. Karikatürlerin yorumlanmasında düz anlam ve yan anlam okuması yapılarak verilmek istenilen mesajlar analiz edilecektir. Mizah dergilerinin muhalefet işlevine karşılık siyasi iktidarların aldığı tedbirler devlet arşivleri, meclis tutanakları ve basın nizamnameleri kullanılarak tespit edilecektir.

1. 1870’li Yıllar: Mizahın Modernizm Sancısı

Osmanlı’da 1870’li yıllarda mizah yayıncılığı hız kazanmıştır. Bu dönem mizah dergilerinin dikkat çekici bir özelliği yayıncıların ve karikatür çizerlerin neredeyse tamamının gayrimüslim Osmanlı vatandaşları olmalarıdır. Bu dönemde mizah yayıncılığında Rum kökenli Teodor Kasap öne çıkmaktadır. *Diyojen*, *Çingiraklı Tatar* ve *Hayal* mizah dergilerini çıkaran Kasap yayınlarda yer verdiği konularla dönemin siyasi ve toplumsal eleştirisini mizahi şekilde okuyucuya sunmuştur. Yayıncısı Müslüman olan ilk mizah dergisi ise Mehmed Tevfik’in çıkardığı *Çaylak*’tır (Şahin, 2017, s. 26). Bunların dışında *Letaif-i Asar*, *Tiyatro* ve *Latife* gibi mizah dergileri de dönemin yayınlarıdır. 1870’li yıllarda Osmanlı mizahındaki gelişmeleri Orhan Koloğlu “Avrupa düzeyine” yaklaşılması olarak belirtmektedir. Özellikle karikatürün mizah dergileri vasıtasıyla basında kullanılmaya başlanması önemli bir adımdır. 1850’lerden itibaren İstanbul’daki Ermeniler ve ardından Rumlar karikatürleri kendi dillerindeki yayınlarda kullanmaktayken, 1870’li yıllarda Türkçe mizah dergilerinde de karikatürler yer almaya başlamıştır (Koloğlu, 2015, s. 58). Karikatür çizer ile okuyucu arasında iletişimi sağlayan bir araçtır. Karşılıklı ilişki çerçevesinde bir karikatürün anlaşılması, çözümlenmesi ve amacına ulaşması karikatürcünün olduğu kadar okuyucunun da bilgi ve yorum kabiliyetine bağlıdır. Karikatürün iki taraflı iletişimde başarı sağlayabilmesi için karikatürde kullanılan simge ve metaforların karikatürcü ve okuyucu için aynı veya benzer anlamları çağrıştırması gerekmektedir. Böyle bir ortak anlam ise her ikisinin de aynı sosyal sistem ve kültür dairesi içerisinde yer almasıyla mümkün olabilir (Cantek & Gönenç, 2017, ss. 37-38). 1870’li yılların mizah dergileri kamusal alanın inşasına yönelik şehir kimliğinin oluşumu ve şehirli yaşamının birtakım zorluklarını konu kapsamına almaktadır. Bu dönem mizah dergilerinde kullanılan karikatürlerde modernleşmenin Osmanlı şehir toplumuna yansması ve kamusal alanda boy göstermeye başlayan kadınların durumu ana temalar olarak işlenmektedir. İlgili konular toplumda kamuoyu oluşturacak ve hemen herkesi alakadar edecek niteliktedir.

1839 yılında Tanzimat’tan itibaren başlayan Osmanlı’nın modernleşme süreci sorunsuz şekilde gerçekleşmemiştir. Osmanlı’nın yüzyıllara dayanan ve dini faktörlerin etkili olduğu geleneksel toplum yapısının modernleşmeyle adaptasyonu kolay olmamıştır. Modernleşmenin yansması taşradan ziyade devletin merkezi İstanbul’da daha belirgin hissedildiğinden mizah dergilerine içerik malzemesi buradan karşılanmıştır. Modernleşmenin günlük hayatta yarattığı farklılaşma, mekânsal değişiklikler ve özellikle İstanbul’da şehirli yaşamının taşıdığı birtakım sorunlar mizah basını tarafından gündemde tutulmuştur. Mizah basını modernleşme tecrübesinin hiciv yollu dışavurum aracı olmuştur. Özellikle toplumsal yaşamda eleştiride bulunmak istedikleri konuları gündeme taşımışlardır. Mizah dergilerinde karikatürlerin

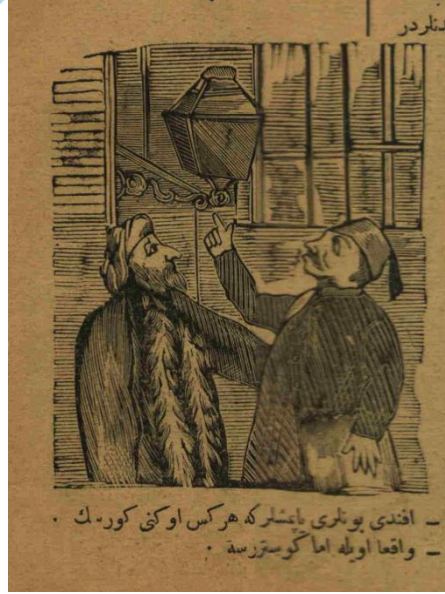
kullanılıyor olması da eleştiri boyutunun derecesini artırmıştır. Osmanlı Devleti’ni yönetenlerin modernleşme politikasını tutarsız ve üstünkörü gören mizah dergileri toplum hayatını ilgilendiren daha önemli ve güncel meseleleri sayfalarına taşımıştır (Özdiş, 2014, s. 47). Dergiler modernleşmeyle birlikte özellikle İstanbul’da yaşanan sosyal değişimin boyutları hakkında eleştirel bir manzara ortaya koymuştur. Alt yapıdan ulaşım dek birtakım beledi sorunlar yanında şehirli gibi yaşamak sorunsalı da mizah dergilerinin kamusal alan inşasında yer verdiği unsurlardır. Osmanlı şehirli insanının kamusal alanda yaşadığı gündelik zorluklar hakkında kamuoyu yaratmak ve devlet idarecilerinin dikkatini çekmek için dergilerin sayfaları bu konudaki haberlerle ve eleştirel karikatürlerle doludur (Özdiş, 2005; Acer, 2021, s. 106-110). İstanbul’da çoğalan kamusal alanlar ve sokağın önem kazanması şehir hayatının mekân-insan ilişkisini güçlendirmiştir. İnsanlar çevresiyle daha fazla etkileşim içerisine girmeye başlamıştır. Modernizmle birlikte şehirleşme kültürünün ortaya çıkması kurumsal yapıların topluma hizmet sorumluluğunu artırmıştır. İstanbul’un alt yapı, ulaşım ve iletişim sıkıntıları bu dönem mizah dergilerinin gündeminde tutularak devlet yetkililerine karşı toplumsal muhalif refleksin öncülüğünü yapmıştır.

Karikatür 1. “Karagöz Efendi İstanbul sokaklarında temiz gezmek için bundan başka çare bulamaz!!!”

(Hayal, 1875b, s. 4)

Karikatürde düz anlam boyutunda çamurlar içindeki sııklar üzerinde yürüyen adamlar görülmektedir. Sırtındaki küfeden ve karikatür açıklamasından anlaşıldığı üzere sııkları yürümenin çaresi olarak Karagöz vermiştir. Yan anlam boyutuyla karikatürde İstanbul’un yağmurda çamurla kaplanan sokaklarına dikkat çekilmiştir. Altyapı yetersizliği sebebiyle yolda yürüyen insanların elbiseleri çamur içerisinde kalmaktadır. Karagöz karakteri kullanılarak bu durum alay yollu eleştirilmektedir. Şehir yetkililerinin soruna çare bulmaları istenilmektedir.

Karikatür 2. “Efendi bunları yapmışlar ki herkes önünü görsün.

-Vakia öyle ama gösterirse.”

(Letaif-i Asar, 1875, s. 20)

Karikatürde düz anlam boyutuyla bir sokak lambası hakkında konuşan iki kişi görülmektedir. İşlerinden biri lambanın oraya koyulma amacından bahsetmektedir. Ancak konuşmalardan anlaşıldığı üzere lamba yanmamaktadır. Yan anlam boyutuyla dikkat çekilmek istenen sokak lambalarının işlevini yerine getiremediğidir. İstanbul’da modernizmle birlikte opera ve tiyatro gibi yeni mekânsal alanların ortaya çıkışı şehir insanında güneş battıktan sonra da ev dışında hayatın devam etmesi ve eğlence alışkanlığını getirmiştir. Bunun yanında güvenlik ve asayiş nedeniyle sokakların aydınlatılması ihtiyacı hissedilmiştir. Mizah dergileri sokak lambalarının işlevini yerine getirememesini alaya almaktadır.

Karikatür 3. “-Kayıkçı! Kayık kayık!

-Ne bağıryorsun be! Yetişebilersen yetiş de çiğne”

(Çingiraklı Tatar, 1873a, s. 4)

Karikatürde düz anlam boyutunda İstanbul boğazında bir yolcu vapuruyla bir kayıkçının yol kavgası görülmektedir. Vapur kaptanı yoldan çekilmesini isterken kayıkçı ise umursamaz bir tavırla vapurun kayığına yetişemeyeceğini söylemektedir. Yan anlam boyutuyla karikatürde ulaşım konusunda İstanbul’da yaşanan sorunlara vurgu yapılmaktadır. 19. yüzyılda teknolojik

gelişmelerle ulaşım olanakları çeşitlenmiş ve ulaşım araçlarının hızı artmıştır. Modernizm vasıtasıyla bu araçların Osmanlı topraklarında da kullanımı başlamıştır. Ancak İstanbul’da işleyen vapur hatlarındaki sorunlar mizah dergilerinin gündemindedir. Vapurlar köhne oldukları için çok yavaş ilerlemektedir. Bazen de deniz ortasında bozularak saatlerce yolcuları bekletmektedir (Özdiş, 2014, s. 49). Bu durum ise toplum tarafından tepki çekmektedir.

Karikatür 4. “-Arkadaş ne koşuyorsun? Bekle de beraber gidelim.

-Acele işim var efendim. Kumkapı’dan Bahçekapısı’na mektup götürüyorum.

-Ey telaşın ne canım? Topu şunda üç günlük yolun kalmış!!!”

(Tiyatro, 1874b, s. 4)

Karikatürde işlenen düz anlam iki kaplumbağanın kendi aralarında konuşmasıdır. Öndeki kaplumbağanın acelesi vardır ve bu durum arkadaki tarafından yadırganmaktadır. Yan anlam boyutuyla karikatürde verilmek istenilen mesaj Osmanlı posta teşkilatının görevini yerine getirememesidir. Modernleşmeyle birlikte iletişim ihtiyacı da de ulaşım benzer şekilde gelişmekte ve hızlanmaktadır. Ancak İstanbul’da iletişim vasıtası olan posta hatları ağır ve aksak işlediği eleştirisi mizah dergilerinin dikkat çektiği bir konudur. Modernleşme sürecinde devletteki kurumsal eksiklikler ve sürece ayak uyduramama sorunu mizah dergilerinde toplumsal muhalefetin sözcülüğü yapılarak gündeme taşınmaktadır.

Mizah dergileri modernleşme sürecinin şehir hayatındaki etkisini İstanbul’daki aksaklıklar üzerinden eleştirerek ilgili devlet yetkililerine karşı bir kamuoyu yaratmak istemişlerdir. Osmanlı merkezi yönetimi modernleşme sürecini devlet eliyle yönetirken modernleşme kavramının sözde ve üstünkörü kalmayıp şehir hayatını etkileyen sorumlulukların yerine getirilmesi karikatürize edilerek gündeme taşınmıştır. Mizah dergileri yalnız modernleşmenin aksayan yönlerini değil, alafranga diye adlandırdığı Batı taklitçiliğini de eleştirmiştir. Bunu da kamusal alanda yeri belirginleşmeye başlayan kadın üzerinden eril bir anlatımla gerçekleştirmiştir.

Mizah dergilerinde kamuoyunu yönlendirmesi beklenen örnekler seçilerek keskin eleştirilerle toplumsal olgu haline getirilmektedir. Modernleşme sürecindeki taklitçiliğe dayalı ayrıcalıklar ortaya konarak kamusal alan tasarlanmaya çalışılmıştır. Kadının toplumsallaşması ve kamusal alanda görünürlüğünün artması mizah dergilerince taklitçi modernleşmenin neticesi görülerek eleştiri unsuru olarak okuyucunun karşısına çıkarılmıştır.

1870’li yılların Osmanlı mizah dergileri eleştirel kimliğiyle kamusal alanın inşasında ortaya çıkan yeni aktörler konusunda tartışmaları sürüklemiştir. Modernleşme süreciyle birlikte kadının kamusal alanda görünürlüğünün artması ve modernitenin bir ürünü olarak kadın kıyafetlerinin değişimi konusunda toplumsal ayrışmayı derinleştirici bir yayın politikası takip etmiştir. Modernleşme süreciyle Osmanlı toplumsal hayatına giren modanın popüler şekilde

kadınlar tarafından benimsenmesi mizah dergilerinin sert eleştiride bulunduğu bir konudur. Mizah dergileri moda uğruna kadının geleneksel değerlerden kopup giyim-kuşamını değiştirmesi, Müslüman kadın profilinden uzaklaşıp gayrimüslim kadınlara benzemesi karşısında muhalif bir tavır sergilemiştir. Modanın Batı'nın taklidi olmak şeklinde görülmesiyle alafranga hayat tarzına karşıt bir kamuoyunun oluşumunu desteklemiştir. Yalnız dekolteli ithal moda giysiler giyen kadınlar değil redingotlu, eldivenli eline bastonunu alıp kadınlar peşinde koşan erkekler de mizah dergilerinin hedefindedir. Kamusal alanlarda boy göstermeye başlayan bu tipler Galata ve Beyoğlu gibi Batılı eğlence hayatının yaşandığı mekânlarda yahut Kâğıthane, Göksu, Sadabat, Çamlıca gibi mesire yerlerinde gezmektedir (Özdiş, 2014, s. 111, 154, 158). Kadınların kamusal alanda daha fazla yer alması, sokaklarda ve mekânlarda boy göstermeye başlaması karşısında mizah dergileri alafrangalığı öne sürerek tepki göstermektedir. Toplumsal ahlaki çöküntünün kaynağı olarak da alafranga giysiler içinde kamusal alana çıkan kadınlar gösterilmektedir. Kadın-erkek ilişkilerinin kamusal alana yansımından da mizah dergileri rahatsızlık duymaktadır (Özdiş, 2014, ss. 162-164). İlgili örneklemeler aşağıdaki karikatürlerdir:

Karikatür 5. -“Kız bu nasıl kıyafet? Utanmaz mısın?

-Bu asr-ı terakkide sen utan kıyafetinden.”

(Hayal, 1875c, s. 4)

Karikatürde düz anlam boyutuyla iki kadın sokakta karşı karşıya gelmiş ve konuşmaktadır. Kıyafetleri birbirinden oldukça farklı görünmektedir. Soldaki kıyafetinden dolayı diğerini “utanmazlıkla” suçlamakta, bunun üzerine diğeri de aynı suçlamayı ona yapmaktadır. Yan anlam boyutuyla karikatür Osmanlı modernleşmesinin topluma yansımaları olan kıyafet konusunu gündeme getirmektedir. Kadın figürleri üzerinden konuyu işleyen karikatür, modernleşme ile Batılı toplumlarda görülen kıyafetlerin Osmanlı’da da rağbet görmeye başlamasının toplumsal tartışmalara sebep olduğunu anlatmaktadır. Medeni olmanın kıyafet giyimi tercihi üzerinden sürdüğü tartışma Osmanlı modernleşmesinin sancılı bir yönünü temsil etmiştir.

Karikatür 6. "Sokakta-Yatak odasında"

(Çingiraklı Tatar, 1873b, s. 3)

Karikatürün düz anlam boyutunda bir kadının evde ve sokaktaki iki farklı hâli gösterilmektedir. Sol tarafta evdeki durumunu temsil eden resimde kıyafeti ve saçları özensiz ve pasaklı haldedir. Ancak sağ tarafta sokaktaki durumunu anlatan resimde ise alafranga kıyafetler içinde ve oldukça bakımlı görülmektedir. Yan anlamıyla bu karikatür kadınların moda diye tabir edilen Batılı kıyafetleri giymeleri eleştirilmektedir. Mizah dergileri bu dönemde kadının kamusal alanda görünür olmasının aleyhinde bir tavır sergilemektedir. Kadının ev içinde kocasına karşı mesul olmasından ziyade kamusal alana çıkmaya önem vermesi ve kocası yerine sokak için süslenmesi mizah dergilerinde olumsuz görülmektedir.

Karikatür 7. -Yolunuza gidin mösyö. Ben zannettiklerinizden değilim! Irz ehliyim.

-Vah! Vah! Teessüf olunacak şey!

(Hayal, 1875ç, s. 4)

Karikatürde düz anlam boyutuyla sokakta yürüyen alafranga giyimli bir kadın ile onunla konuşmaya çalışarak taciz eden yine alafranga giyim tarzına sahip bir erkek görülmektedir. Yan anlam boyutuyla karikatür alafranga giyim tarzı ve kamusal alanda kadının görünürlüğünü hedefine almaktadır. Mizah dergileri alafranga hayat tarzı ve giyime karşı çıkmakla birlikte kadının kamusal alandaki varlığından rahatsız olmuştur. Toplumsal ahlak ölçütünün kadın giysileri üzerinden değerlendirilmesi ve modernizmin taklitçiliğe dönüşerek yozlaşmaya

sebebiyet vermesi mizah dergilerinin savunduğu görüşlerdir. Alafranga giysiler giyinip sokağa çıkan kadınlar erkeklerin tacizine de uğramaktadır. Bu görüşler doğrultusunda kamuoyu oluşturmak için örneklemelerde görüldüğü üzere çeşitli karikatürlere sayfalarında sıkça yer vermiştir.

Modernleşme süreciyle ilgili eleştirilerini ortaya koyan mizah dergileri toplumda önemli bir etki yaratmıştır. Dergilerin kamuoyu yaratma ve yönlendirme gücü karşısında devlet yetkilileri de hukuki tedbirler almak durumunda kalmıştır. Bu süreçte muhalefet etkisi sebebiyle mizah dergileri çeşitli sebeplerle pek çok kez kapatılmıştır. Kapatılma cezasına en çok uğrayan dergilerin başında *Diyojen* gelmektedir. Teodor Kasap tarafından çıkarılan *Diyojen*, Genç Osmanlılar hareketinden Namık Kemal, Ebuzziya Tevfik gibi önemli isimleri yazar kadrosunda bulundurmıştır. *Diyojen*'in bu isimlere sayfalarında yer vermesinden anlaşılacağı üzere muhalefet çizgisinde devam eden yayın olmuştur. Dergi 4 kez süreli kapatma cezası ve uyarıdan sonra 1873 yılında süresiz kapatılmıştır (Çeviker, 1986, ss. 65-72). Derginin aldığı cezalar muhalefet gücüne karşı devlet yöneticilerinin tepkisini göstermektedir. Namık Kemal'in *Diyojen*'de Sadrazam Mahmud Nedim Paşa aleyhtarı yazıları öne çıkmaktadır. 14 Ağustos 1872 tarihli 128. sayısında sadrazamı eleştirmesi neticesinde Matbuat Kaleminden *Diyojen*'e ihtarname gönderilmiştir (Yamaç, 2014, s. 66). *Diyojen*, uyarılara aldırış etmeden hükümetin basına yönelik baskı politikasını da eleştirmiştir. Dergide siyasi mizahın eleştirel boyutu ileri seviyeye ulaşmıştır. Devletin bütçe açığını bütün içenlerden vergi almakla kapatması önerisini alaya alan *Diyojen* farklı bir teklif getirmektedir. Ekmek yiyip su içen herkese vergi konulursa sadece bütçe açığının kapatılmayıp borçların ödendikten sonra Avrupa devletlerine de borç verilecek duruma gelinebilecektir. (Koloğlu, 2015, s. 53). Hükümete yönelik eleştirilerin devamı üzerine *Diyojen*'in süresiz kapatılması kararı alınarak, kapatma kararı ilan edilmiştir. Kapatılmasında *Diyojen*'in “mizaha mahsus bir gazete olduğunu bahane ederek adab-ı umumiye ve kaide-i hükümetin cevaz göstermeyeceği bir yolda idare-i lisan etmeyi itiyad” ettiği ve defaatle uyarılmasına karşın aldırış etmeden sahte mektuplar yayımladığı gerekçe olarak sunulmuştur (Subaşı & Çaylı, 2017, s. 95). Bu açıklama mizahın siyasi alandaki muhalefet etkisinin hükümet katında ne denli tesir yarattığının açık bir göstergesidir. Mizah dergilerinin siyasi ve toplumsal eleştirilerinden ve özellikle de çizilen karikatürlerden rahatsız olan hükümet yetkilileri 13 Ocak 1876'da konuyla ilgili bir resmi ilan yayımlama ihtiyacı hissetmiştir. Matbuat Müdürlüğü vasıtasıyla yapılan açıklamada “Mizah gazetelerinin tab u neşr etmekte oldukları resimlerin bir takımı hükümetin politikasına edyan ve mezâhibe ve efradın namus ve haysiyetine ve ekser âdâb-ı umumiyeye dokunur şeylerden ibaret olduğu” eleştirisiyle dergilerde yayımlanacak karikatürlerin ve altlarına yazılan açıklamaların matbuat idaresi tarafından kontrol edilip onaylandıktan sonra yayımlanabileceği bilgisi verilmektedir (Demirkol, 2016b, ss. 693-694). Hükümet yetkilileri mizah dergilerinin muhalifliğinden ve “âdâb-ı umumiyeye” uygun olmayan karikatürlerinden rahatsızlık duymaktadır. Mizahı salt eğlence ve güldürü aracı olarak görme eğilimi taşıyan bu durum mizahın protest yapısının devlet kanalinca kabul görmediğini göstermektedir.

Teodor Kasap'ın çıkardığı bir diğer mizah dergisi *Hayal*'de karikatür vasıtasıyla Kanun-i Esasi'nin “Matbuat kanun dairesinde serbesttir” şeklindeki 12. maddesinin basın özgürlüğünü kısıtladığı eleştirisi hem derginin süreli kapanmasına hem de kendisinin hapis cezası almasına sebep olmuştur.

Karikatür 8. “-Nedir bu hâl Karagöz?

-Kanun dairesinde serbesti hacivad!”

(Hayal, 1877, s. 4)

Karikatürün düz anlamında Osmanlı geleneksel mizah karakterleri Karagöz ile Hacivat görülmektedir. Karagöz’ün elleri ve ayakları zincirle bağlı haldedir. Yüz ifadesinden bu durumdan hiç hoşnut olmadığı anlaşılmaktadır. Yan anlam boyutuyla anlatılmak istenen Kanun-i Esasi’de çıkarılan ilgili maddenin basın üzerinde baskı ve kısıtlama getirdiğine yönelik eleştiridir. Mizah yayıncıları serbest düşünce, siyasi ve toplumsal eleştiri haklarının kısıtlanmasını istemediklerini siyasi iktidara karikatür yoluyla anlatmak istemişse de çeşitli cezalar almaktan kurtulamamıştır.

Mizah dergileri uyarı ve cezalara karşı Osmanlı hükümetini başarısız gördüğü alanlarda eleştirmiştir. İktisadi politikaların tutarsızlığı, yolsuzlukların engellenememesi, memur alımındaki kayırmalar, mahkemelerin işleyişindeki bozukluklar mizah dergilerinin siyasi gündemini belirlemiştir. Mizah dergilerinde 23 Aralık 1876’da ilan edilen Meşrutiyet’ten beklenti ilk haftalarda yüksek tutulmuştur. Devlette kronik hâle gelmiş sorunların çözümünde ve ülkede adaletin sağlanmasında yeni dönem kurtarıcı olarak görülmüştür. Ancak beklentiler gerçekleşmeyince mizah dergilerinde devlet katına yönelik eleştiriler sürmüştür (Özdiş, 2014, ss. 118-131, 222).

Meşrutiyet’in ilanı sonrasında yapılan seçimler neticesinde Meclis-i Mebusan açılmıştır. Meclis’te 8 Mayıs 1877 tarihli 25. oturumda hazırlanmakta olan yeni Matbuat Nizamnamesi’nin maddelerinin müzakereleri esnasında mizah dergileriyle alakalı tartışmalar yaşanmıştır. Taslak halindeki nizamnamenin 8. maddesi görüşülürken Meclis gündemi değişerek konu mizah dergilerine yayın izni verilmesinin uygun olup olmadığına gelmiştir. Bazı mebuslar mizah yayıncılığının gerekliliğini ve nüktelerle halkın terbiyesine katkı sunduklarını savunmuştur. Asıl tartışma da bundan sonra başlamıştır. İstanbul Mebusu Astarıcılar Kethüdası Ahmed Efendi’nin “Bizim terbiyemiz gazetelere kaldıysa, vay halimize!.. Biz gazete terbiyesini istemeyiz.” çıkışından sonra Matbuat Müdürü Macid Efendi söz alarak mizah dergilerinin lüzumsuz ve faydasız olmasından başka zararlarının da bulunduğunu savunmuştur. Gazetelerin görevlerini muhafaza-i hukuk ve mürebbilik olarak tanımlayan Macit Efendi ardından bunları açıklamıştır. Avrupa’da da mizah dergilerinin çıktığı ancak toplumun ileri gelenlerinin bu yayınlardan memnun olmadığını savunmuştur. Sonra da sözü karikatürlere getirerek bunların bazılarının açık saçık resimlerle toplumun terbiyesini bozduğunu, bazılarının da siyasi içerikli olarak terbiye-i siyasiyeye aykırılık yarattığını iddia etmiştir. Macit Efendi bu

şekildeki söylemle Avrupa’da mizah dergilerine hoş bakılmadığı gibi Osmanlı’da da yasaklanması gerektiğini özellikle toplum ahlakı ve siyasi terbiye üzerinden meşrulaştırmaya çalışmıştır.

Macid Efendi’ye karşılık söz alan İstanbul Mebusu Hasan Fehmi Efendi ise derginin içeriğinden ve yayımladığı karikatürlerden derginin mesul olduğu ve suç teşkil ediyorsa kanunlar çerçevesinde cezalandırılacağını söyleyerek toptan yasaklamanın doğru bir karar olmadığı görüşünü savunmuştur. “Matbuat ne kadar serbest olursa o kadar faide hasıl edeceğine hiç şüphe etmemelidir” diyerek mizah dergilerinin yasaklanması anlayışına karşı çıkmıştır. İstanbul Mebusu Solidi Efendi de mizah dergilerinin lüzumundan ve öneminden bahseden bir konuşma yapmıştır. “Dünyadan komedya ile mizah kalkarsa fenalığı tepelemek için elimizde bir silah kalmaz. (Bunlara lüzum yoktur) diyenlere taaccüb olunur. Ciddi gazetelerin yapamadıkları şeyi mizah gazeteleri yapar.” diyerek tepkisini göstermiştir. Kozan Mebusu Mustafa Efendi de tartışmaya katılarak mizah dergilerinin şer’an yasak olduğunu söyleyip konuya dini bakış açısı getirmiştir. İstanbul Mebusu Vasilaki Bey ise medeni devletlerde mizah dergilerinin zararlı görülmediği yalnız Rusya’da yasaklandığı bilgisini paylaşmaktadır. Matbuat Müdürü Macit Efendi’nin bir kez daha söz alıp mizahın soytarıllık olduğunu söylemesi üzerine tartışma bir süre daha devam etmiştir. Ertesi günkü 26. oturumda mizah dergileri tekrar meclis gündemine alınarak tartışma bir süre daha devam etmiş olmakla birlikte “İşbu mizah gazeteleri ve mizaha mahsus sair evrak memnudur” cümlesi hazırlanan taslaktan çıkarılarak mizah dergilerinin yasaklanması gündemden düşmüştür (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 1939, ss. 212-216, 227-228).

Mizah dergilerinin devlet katında algılanışını yansıtan bu tartışmalarda mizahın gerekliliğini savunanların önemli kısmının gayrimüslim mebuslar oluşu dikkat çekicidir. Dönemin mizah dergilerinin çoğunluğunun yayıncısının ve karikatürcüsünün Ermeni ve Rum vatandaşlar olması gayrimüslim mebusların bu savunmasında etki yaratmış olma ihtimali vardır. Mebusların aynı zamanda halkın temsilcileri olarak Meclis’te konuşmaları halkın önemli bir kesiminin kamusal alanda merkezi otoriteye karşı muhalefet imkânı veren mizah dergilerini desteklediğini göstermektedir. Her ne kadar tartışmaların ardından hazırlanan Matbuat Nizamnamesi’nde mizah yayıncılığı hakkındaki yasaklama ifadeleri çıkarılmışsa da mizahın eleştireliliğini kabul etmeyen II. Abdülhamid tahta çıktığı ilk yıl içerisinde mizah yayıncılığının sonunu hazırlamıştır. Mevcut mizah dergileri kapatılmakla birlikte yenilerin çıkışına da izin verilmemiştir. Dâhiliye Nezaretinden Sadaret makamına yazılan belgede yabancı dilde çıkan mizah dergilerinin daha önce kapatıldığı gibi Türkçe yayın yapan *Çaylak* ve *Hayal* mizah dergilerinin içeriklerinin değiştirilmesinin “umum için daha faideli” görüldüğü açıklanmaktadır. Bu iki derginin isimleri de değiştirilerek mizah dışı bir yayına dönüşmeleri sağlanmış, ayrıca yayıncılarına masrafları için padişah’tan bir miktar “atiye” talep edilmiştir (*BOA İ.DH.*, 752/61399). II. Abdülhamid’in uygun bulmasıyla para yardımı yapılarak dönemin iki önemli mizah dergisi sona ermiştir. 24 Temmuz 1877’de *Çaylak* ve *Hayal* dergilerinin kapatılması ve yeni mizah dergilerine ruhsat verilmemesiyle II. Meşrutiyet’in 23 Temmuz 1908’de ilanına dek yurt içinde mizah dergilerinin yayını durdurulmuştur (Demirkol, 2016b, s. 694). Buna karşın ilerleyen yıllarda Sultan Abdülhamid’e karşı belirecek olan siyasi muhalefet hareketi Jön Türkler yurt dışında mizah yayıncılığını devam ettirecektir.

2. II. Abdülhamid İktidarı: Sürgünde Siyasi Mizah

Mizahın özünde taşıdığı eleştirelilik, siyasi ve toplumsal sistemi yerinin gücünün karşısında zayıfın yanında yer alışı sebebiyle her türlü iktidarın muhalefeti olmuştur. Bunun için de

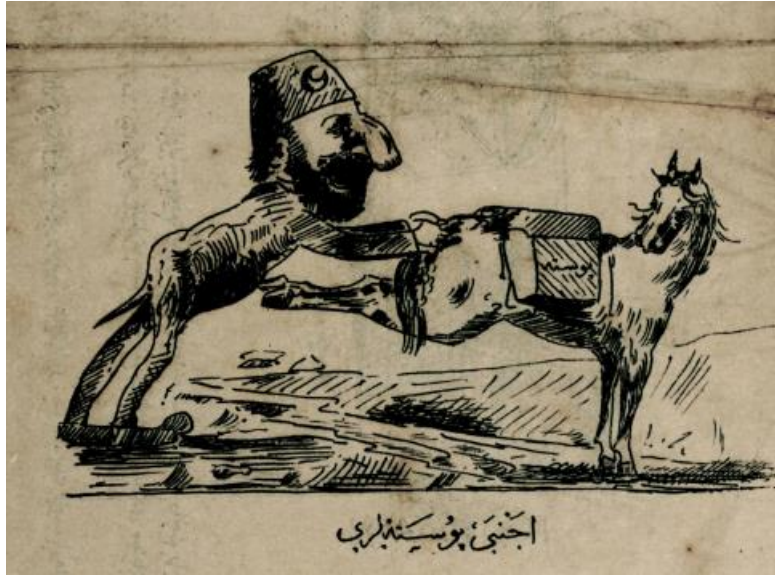

mizahın özgürlüğünü sağlaması gerekmektedir. Mizah özgürleştikçe iktidarı eleştirebilme gücüne sahiptir. Mizah yayıncıları özgürlük taraftarlığından dolayı baskıcı iktidarlarda istenmeyen kişilerdir (Davulcu, 2015, s. 33, 35). 31 Ağustos 1876 tarihinde tahta çıkan II. Abdülhamid'in bir yıl sonra kurmaya başladığı otokratik sistem basın üzerinden şekillenen muhalefete imkân tanımamıştır. Bu dönemde yeni bir nizamname yürürlüğe girmeyip 1864 Matbuat Nizamnamesi devam etmiştir. Ancak oldukça etkin şekilde işleyen kontrol mekanizması kurulmuştur. Matbuat üzerinde sıkı sansür denetimi başlamıştır. Bu dönemde yurt içinde özellikle mizah dergilerinin yayımlanmasına izin verilmemiştir. II. Abdülhamid'in mizah ve özel olarak siyasi karikatür karşıtlığı 23 Temmuz 1908 tarihine kadar mizah yayıncılığının yasaklanmasına sebep olmuştur. Dönemin arşiv belgeleri içerisinde yasaklanmış olduğundan mizah dergisi ruhsatı talep edenlere izin verilmemesi yönünde kararlar bulunmaktadır. Ruhsat talep edenlerin çoğunluğu Osmanlı gayrimüslim yayıncılardır (BOA MF.MKT., 53/157; 54/8). Mizah yayını ruhsatı alamayanların veya kapatılmamak için mizah içeriğini değiştirmek isteyenlerin günlük gazete çıkarmalarına müsaade edilmiştir. Daha önce İzmir'de çıkarmak istediği *Velos* isimli mizah dergisini siyasi bir gazete olarak devam ettirmek isteyen Karidi'nin isteği bu doğrultuda kabul görmüştür. (BOA İ.DH., 1121/87625; BOA DH.MKT., 1588/102). Benzer şekilde mizah dergisi yerine siyasi bir gazete çıkarmak isteyen Haçyan'ın talebi de onaylanmıştır. (BOA DH.MKT., 1374/74).

II. Abdülhamid mizah dergilerinin kamuoyunu yönlendirerek kendi iktidarına karşı siyasi muhalefet odağı yaratacak güce sahip olduğunun bilincindedir. Bu konuda Ahmed Cevdet Paşa kendisine kamuoyunun dikkate alınması gereken bir güç olduğu ve yalnız ondan korkması gerektiği konusunda uyarıda bulunmuştur (Âtîf Hüseyin Bey, 2013, ss. 340-341). Padişah da bu duruma istinaden kamuoyunu kendi iktidar anlayışını destekleyici mahiyette oluşturmak için çalışmalar yaparken (Deringil, 2002; Özbek, 2011) aynı zamanda siyasi muhalefete hareket imkânı tanımamıştır. Basının gücünü ve kamuoyunu yönlendirmesini selefi Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi sürecinde tecrübe ettiğinden kendi iktidarında basın üzerinde mutlak hâkimiyet kurması gerektiğinin farkına varmıştır. Ülke içinde muhalif bir kamuoyunun oluşumunu engellenmek için basında siyasi konuların konuşulması ve özellikle hükümet politikalarının eleştirilmesi yasaklanmıştır. Gazetelerin içerikleri daha ziyade bilim, kültür, sanat, edebiyat gibi siyasi muhalefet yaratmayacak konulardan oluşmuştur. Gazetelerde yer alacak haberler ve yazılar önceden kontrolden geçirilerek adeta içerikleri sansür memurları tarafından belirlenmiştir. Hatta yurt dışından gelen yabancı gazeteler önceden kontrol edilerek muhalif söylemlerde bulunanlar evrak-ı muzırра addedilerek ülkeye girişi yasaklanmıştır. Bu dönemde sansür uygulaması kurumsallaşarak gelişmiştir. Denetleyici sansür memurlarının sayısı artırılmıştır.

Ülke içinde yasaklanan mizah dergilerinin yurt dışından ülkeye sokulmaması için çaba gösterilmiştir. Mizah dergilerinin halkın elinde dolaşması uygun görülmediğinden Dâhiliye Nezareti tarafından gümrüklerde dikkatli olunması gerektiği konusunda Rüsumat Emaneti uyarılmıştır (BOA DH.MKT., 1366/37). II. Abdülhamid iktidarı mizah yayıncılığını kontrol altına almış olmasının yanında, ülke dışından Jön Türk mizah dergilerinin yabancı postalarla ülkeye girişini engellemek üzere devlet kurumları önlemler de almıştır. *Beberuhi*'nin Fransız ve İngiliz postalarıyla girişine izin verilmemesi konusunda uyarılar yapılmıştır (BOA HR.İD., 2117/110; BOA HR.İD., 2117/111). *İncili Çavuş*'un yabancı postalarla girişine müsaade edilmemesi için uyarılarda bulunulmuştur (BOA BEO, 905/67658). Yalnız Osmanlı vatandaşlarının çıkardıkları değil, yabancı ülkelere ait mizah dergilerinin sakıncalı görülen bazı sayılarının ülkeye girişinin engellenmesi için yoğun mesai harcanmıştır. Paris'te çıkan *Charivari* mizah dergisinin ilgili

nüshası yasaklanmış (BOA HR.TH., 155/40), Alman *Berliner Tageblatt* gazetesinin mizah eki yasaklanmış (BOA ZB, 596/53), İtalyanca mizah dergilerinin sakıncalı görülen nüshalarının ülkeye girişine izin verilmemiş (BOA MF.MKT., 378/14), Polonya mizah dergisi *La Rana*'nın ilgili nüshasının ülkeye girişi engellenmiş (BOA HR.TH., 166/111), Bükreş'te çıkarılan *Veselia* mizah dergisinin ülkeye girişi engellenmiştir (BOA HR.TH., 141/81). Ancak Osmanlı merkezi yönetiminin bütün tedbirlerine karşın Jön Türk mizah dergileri kapitülasyonlar gereği dokunulmazlığı olan yabancı postalar vasıtasıyla Osmanlı topraklarına sokulmuştur. Postalardan gizlice alınıp Jön Türk taraftarları arasında elden ele dolaştırılarak gizlice okunmuştur. Jön Türk yayınları II. Abdülhamid iktidarına karşı siyasi muhalefetin sürdürülmesini sağlamıştır. II. Abdülhamid'in mizah dergilerini engelleme çabaları Jön Türk yayınlarında ağır şekilde eleştirilmektedir. İlgili örneklem aşağıdaki karikatürdür:

Karikatür 9. “Ecnebi postaları”

(Tokmak, 1901a, s. 1)

Karikatürün düz anlam boyutunda Batılı devletlere ait posta katırını kontrol etmek isteyen II. Abdülhamid yer almaktadır. Ancak padişahın baş tarafı insan şeklindeki vücutu köpeğe benzetilmiştir. II. Abdülhamid'den rahatsız olan katır ona çifte atarak tepki göstermektedir. Yan anlam boyutuyla verilmek istenilen mesaj II. Abdülhamid'in Jön Türk yayınlarının ülkeye girişini engelleme çalışmalarına gösterilen tepkidir. II. Abdülhamid'in vücudunun köpek şeklinde resmedilmesi yabancı postaların kontrol edilerek Jön Türk yayınlarını bulmaya çalışması eleştirilmektedir.

İttihad ve Terakki Cemiyeti adı altında örgütlenen Jön Türkler için basın faaliyetleri düşüncelerini yayma ve merkezi yönetime karşı muhalefeti besleme konusunda önemli bir araçtır. Topluma ulaşma ve kendi fikirleri doğrultusunda kamuoyu yaratmada basını aktif şekilde kullanmışlardır. Ülke içindeki ağır baskıdan dolayı siyasi muhalefeti yurt dışında sürdüren Jön Türklerin çıkardıkları yayınlar kamuoyu oluşturma görevi üstlenmiştir. Paris, Cenevre, Kahire, Londra, Folkestone gibi merkezlerde çıkarılan birçok gazete arasında mizah dergileri de yer almıştır. Bu dönem Osmanlı mizah dergilerinin ana işlevi siyasi muhalefettir. 1870'li yıllarda çıkanlar gibi modernleşme sürecinin çarpıklığı veya kamusal alanda kadının görünürlüğü gibi konular yerine dergilerin tek hedefi II. Abdülhamid'in otoriter iktidarı ve karikatürize edilerek aşağılanan şahsıdır. Sultan Abdülhamid mizahın siyasi eleştiri konusu olmak istemediğinden yurt içinde kontrolü sağlamakla beraber, yaşadığı dönemde yalnız Jön

Türklerin değil, Batı ülkelerinde çıkan birçok mizah dergisinin karikatürlerine figür olmaktan da kurtulamamıştır (Alkan, 2018).

Jön Türkler mizah dergilerinin kamuoyunu yönlendirme gücüne sahip olduğunu bilmektedir. Dergilerde yazılardan daha çok karikatürleri ön plana almışlardır. Genelde dergilerin her sayısı özellikle II. Abdülhamid'in şahsını sert şekilde alaya alan onun kutsal padişah imgesini kamuoyunda yıkmaya çalışan çizimlerle doludur.

Karikatür 10. “Eşek sudan geçebilir mi hiç?!”

(Tokmak, 1901b, s. 1)

Karikatürün düz anlam boyutunda yüzü II. Abdülhamid’e benzer şekilde resmedilmiş ve üzerinde padişah kıyafeti bulunan bir eşek ile sopa ve tekme darbeleriyle onu nehre doğru itmeye çalışan biri gözükmektedir. Eşek suya girmek istememekte ve direnmektedir. Suyun üzerinde ise “hürriyet” yazmaktadır. Yan anlam boyutuyla Jön Türk karikatüründe anlatılmak istenen II. Abdülhamid’in meşrutiyet sistemine geçme konusundaki direnişidir. Karikatürdeki insan Osmanlı toplumunu temsil etmektedir. Siyasi muhalefet örneği olarak bu karikatür toplumun isteğine karşı gelen II. Abdülhamid’in kişiliğini aşağılayıcı şekilde resmederek padişahlık makamı karşısında kamusal alanın güçlü oluşunu simgelemektedir.

Osmanlı toplumunda okur-yazar oranının taşrada düşüklüğü sebebiyle muhalefet hareketinin İstanbul merkezli kalmaması ve II. Abdülhamid aleyhine kamuoyunun genişlemesi için karikatür kullanımına önem vermişlerdir. Okuma bilmeyenler karikatürlere bakarak dahi II. Abdülhamid’in iktidarının kötülüğünü fark edebilecektir. Dergilerdeki karikatürlerin çizimini genelde Jön Türklerin kendileri üstlenmiştir (Yılmaz, 2021, ss. 122-123). Sanatsal açıdan çok derinlik ifade etmese de siyasi muhalefet işlevi açısından Jön Türk karikatürleri okuyucuya vermek istediği mesajı gayet açık ve keskin şekilde sunmaktadır.

Jön Türk karikatürlerinde II. Abdülhamid’in fiziki görünümü simge hâline getirilmiştir. Simge, simgelediği nesneyi/kişiyi hatırlatıp okuyucunun zihninde o nesne/kişî hakkında olumlu ya da olumsuz çağrışımda bulunan bir göstergedir. Karikatürlerde kişilerin simgeleştirilmesi özellikle siyasi aktörler üzerinden gerçekleşmektedir. Siyasi kişiliğin belli özelliklerinin bilerek abartılı şekilde çizgiye dökülmesi ve bunun sürekli tekrarlanması artık bir süre sonra gerçeklikten

uzaklaşıp öne çıkarılan abartılı özelliğin o kişiyi çağrıştırması için yeterli olmaktadır (Cantek & Gönenç, 2017, s. 71). Jön Türk mizahında simgeleştirme II. Abdülhamid üzerinden yürütülmüştür. Çizimlerde II. Abdülhamid'i temsil eden abartılı özellik ise burnu olmuştur.

Karikatür 11. (Beberuhi, 1898a, s. 1)

Düz anlam boyutuyla karikatürde II. Abdülhamid ve gölge oyunundaki Beberuhi karakteri bulunmaktadır. Kıyafetinden ve elinde taşıdığı çantadan anlaşıldığı üzere II. Abdülhamid öğrenci olarak resmedilmiştir. Beberuhi ise eliyle II. Abdülhamid'in burnunu sıkmaktadır. Acıdan dolayı II. Abdülhamid'in gözünden yaş gelmektedir. Yan anlam boyutuyla karikatürde II. Abdülhamid'in muhaliflerince sembolleştirilen burnu ön plana çıkarılmaktadır. Yaramazlık yapanların kulaklarının çekilmesi gibi öğrenci konumuna sokulan II. Abdülhamid'in de burnu çekilmektedir. Burnu çekenin Jön Türk mizah dergisi *Beberuhi* olması II. Abdülhamid iktidarına ve Yıldız Sarayı'na karşı yaptıkları siyasi muhalefete bir göndermedir. Padişahın otokratik iktidarı devam ettikçe muhalefeti sürdürüp II. Abdülhamid'in canını sıkacakları mesaj olarak verilmektedir.

Jön Türklerin çıkardıkları mizah dergilerinde yer alan yazılar ve karikatürler aracılığıyla padişahın toplum nezdindeki kutsallığı parçalanmış ve alaşağı edilmiştir. Padişaha karşı kamuoyu oluşturarak muhalefet safına sokmak için onun siyasi iktidarı yanında kişiliği de alay konusu olmuştur. Mizah dergilerindeki yazılarda II. Abdülhamid'e ağır hakaretler ve küfürler edilmektedir (Yılmaz, 2021, ss. 118-119). Jön Türk mizahında II. Abdülhamid zalim, kan dökücü, akli dengesi bozuk ve çirkin bir kişiliktir. Kurmuş olduğu iktidar Osmanlı'yı yok oluşturmaktadır.

Karikatür 12. “Ohh! Ne kadar keyifliyim. Akıllısını tepelerim, alçağına da ayağımı öptürürüm. Cihanla beraber ben de şaştım. Millet mi, yoksa emrime tabi hayvan sürüsü mü?!”

(Tokmak, 1901ç, s. 3)

Karikatürün düz anlamında II. Abdülhamid görülmektedir. Elleriyle etrafa paralar saçmaktadır. Hemen önünde ise bitkin şekilde yere uzanmış yaşlı bir adam vardır. Adamın üzerinde “millet” yazmaktadır. II. Abdülhamid adamı tekmeleyerek uçurumdan aşağı atmaya çalışmaktadır. Yan anlam boyutuyla karikatürde II. Abdülhamid iktidarının ülkeyi uçuruma sürüklediği anlatılmaya çalışılmaktadır. Karikatürün açıklamasında yazdığı üzere yandaşlarını parayla satın alan padişah muhaliflerini de cezalarla sindirmeye çalışmaktadır. Karikatürde asıl verilmek istenen mesajsa toplumun bu duruma sessiz kalışına gösterilen tepkidir. Jön Türkler yaptıkları siyasi muhalefetin toplumsal reaksiyona sebep olarak padişahı tahttan indirecek bir isyan ve ihtilal hareketinin başlamasını istemektedir.

Jön Türklerin örgütlü muhalefet hareketini basın yoluyla sürdürmesi neticesinde II. Abdülhamid karşıtı kamuoyu mektepli subayları içerisine almıştır. 23 Temmuz 1908’de II. Abdülhamid’i meşrutiyeti yeniden ilan etmeye zorlayan temel neden muhalif subayların Rumeli’de başlattığı ihtilal süreci olmuştur. Yurt içinde II. Abdülhamid muhalifliğinin devam ettirilmesinde mizah dergileri kamuoyunu besleyerek önemli katkı sağlamıştır. Büyük bir heyecanla başlayan hürriyet devrinin dikkat çekici yönlerinden birini basın üzerindeki yasakların ortadan kalkmasıyla yine muhalefet işlevi üstlenen mizah dergileri oluşturacaktır.

3. II. Meşrutiyet Dönemi: Hürriyet Kılıcı Altında Mizah

II. Abdülhamid’in kurduğu otokratik sistem II. Meşrutiyet’in ilanı ile sona ermiştir. Manastır’da İttihad ve Terakkici subayların başlattığı ihtilal ateşi kısa sürede İstanbul’a ulaşmıştır. Rumeli’den gelen meşrutiyet talepleri karşısında baskıya daha fazla dayanamayan II. Abdülhamid, Kanun-i Esasi’yi yürürlüğe koymayı ve Meclis-i Mebusan’ın açılmasını kabul etmek durumunda kalmıştır. 23 Temmuz 1908’de II. Meşrutiyet’in ilanının ardından 1 Ağustos’ta basın üzerindeki sansürün kaldırıldığı açıklanmış ve sansür memurlarının maaşları kesilmiştir (Çakır & Aydın, 2010, s. 237). Bu gelişme üzerine Osmanlı basını kayıtsız kalmayarak baskı ve sansür mekanizmasının ortadan kalkmasıyla özgürlük ortamının getirdiği rahatlıkla yayın yapmaya başlamıştır. Ardı ardına yeni gazeteler çıkmaya başlamıştır. 1908 yılının başında bütün ülkede 120 olan gazete ve dergi sayısı II. Meşrutiyet döneminin ilk 7 ayında 730 imtiyaz

başvurusuyla neredeyse 6 kat artmıştır. İstanbul’da ise sayı 52’den 377’ye çıkmıştır (Koloğlu, 2015, s. 87). Basın özgürlüğünün getirdiği canlılık özellikle mizah yayıncılığı üzerinde tesir göstermiştir. II. Abdülhamid’in iktidarına muhalif kamuoyu yaratacağı endişesiyle yasak koyduğu mizah dergileri Meşrutiyet’le birlikte hızlı bir yükselişe geçmiştir. Devr-i sabık dönemde mizah yayını çıkarma taleplerine olumsuz yanıt verilirken bu dönemdeki talepler kabul görmüş ve Matbuat Nizamnamesi çerçevesinde gerekli şartları taşıyanlara ruhsat verilmiştir (BOA DH.MKT., 1279/45; BOA DH.MKT., 1279/76; BOA DH.MKT., 1300/32). Dönemin basınıyla ilgili araştırmalarda 92 mizah dergisi tespit edilmiştir (Çeviker, 1988, s. 17; Altın, 2014, ss. 65-68). Yalnız Türkçe değil Rumca ve Ermenice dergi talepleri de olumlu karşılanmıştır (BOA ZB, 24/85; BOA ZB, 24/109; Uslucan, 2015, s. 16.). Mizah dergilerinin yaklaşık 40 tanesi 1908 yılının son beş ayında yayımlanmaya başlamıştır. Ancak bu yayınlardan bir yılı aşabilenlerin sayısı 10’a ulaşamayacaktır (Kocabaşoğlu, 2010, s. 231).

II. Meşrutiyet’in ilanının ardından gazete çıkarmak moda haline gelmiştir. Basın işinden anlayan-anlamayan birçok kişi gazete ve dergi ruhsatı almak için başvuruda bulunmuştur. Meşrutiyet’in iki ayı dolmadan gazete imtiyazı alanların sayısı iki yüzü aşmıştır (Altın, 2014, s. 61). Yayın çıkarma popülaritesi mizah dergilerinin bir kısmının kısa süreli olmasına yol açmıştır. Bununla birlikte dönemin mizah dergileri hem karikatür sanatı hem de siyasi mizah kalitesi açısından büyük ilerleme göstermiş ve dünya standardına eşit bir düzeye gelmiştir (Koloğlu, 2015, s. 92). Bu dönemde basının en popüler ve elden ele yayılan ürünü makale yazıları değil, karikatürlerdi (Brummett, 2003, s. 43). Dergilerde karikatürü yayımlanmış 76 imzaya rastlanmıştır (Çeviker, 1988, s. 101). Mizah dergilerinin yükselişi tirajlarına da yansımıştır. Dönemin önemli gazetelerinin 1-2 bin, kitapların en çok 500 satıldığı dönemde *Kalem* 20 bin satışa kadar yükselmiştir (Davulcu, 2015, s. 131). *Cem*’in bazı sayıları 12 bin, *Cart Beyim*’in 50 bin satmıştır. *Eşek*’in iki baskısının toplamı 42 bine ulaşmıştır. *Karagöz* ve *El-Üfürük* gibi dergilerin bazı sayıları ikinci baskı yapacak kadar tutulmuştur (Çeviker, 1988, s. 37).

Bu dönemde mizah dergilerinin hedefinin doğrudan II. Abdülhamid’e yöneleceği düşünülse de durum böyle olmamıştır. Meşrutiyet ilan edilmekle birlikte padişahlık makamı yine II. Abdülhamid’de kaldığından siyasi konjonktür gereği mizah dergileri gündemlerine “istibdad” olarak adlandırdıkları dönemin devlet adamlarını almıştır. II. Abdülhamid’in otokrat iktidarında yakın çevresinde bulunmuş Şeyh Ebü’l-Hüda, Arap İzzet Paşa, Hasan Rami Paşa gibi isimler dergilerin yazın ve görsel içeriğini oluşturmuştur. Mizah dergileri devr-i sabık ricaline karşı kamuoyunun nefretini artırıcı bir dil kullanmıştır (Varol, 2014, s. 265-300). Bu isimlerin bazıları II. Meşrutiyet’in ilk günlerinde gizlice yurt dışına kaçmayı başarmış olsa da büyük kısmı tutuklanmıştır. Mizah dergileri tutukluların ağır şekilde cezalandırılması yönünde kamuoyu baskısı yaratmaya çalışmıştır.

II. Meşrutiyet’e karşı isyan olarak İstanbul’da ortaya çıkan 31 Mart Vakası’nın İttihad ve Terakki Cemiyeti’ne mensup Hareket Ordusu tarafından bertaraf edilmesinden sonra II. Abdülhamid’in daha fazla tahtta kalması uygun görülmeyle hâl’ edilmiştir. II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesiyle artık mizah dergilerinin hedefinde doğrudan devrik padişahın kendisi yer almıştır. Mizah dergileri yoğun olarak II. Abdülhamid’in şahsını ve otokratik iktidarını hatırlatan sembelleri eleştirel şekilde kullanmaya başlamıştır. Kamuoyunda II. Abdülhamid nefreti körüklenmeye çalışılmıştır.

Karikatür 13. “-Tuhaf şey... Ben otuz üç senede insanları kasdım kavurdum, memleketi küçülttüm belki de külünü havaya savurdum... Bu balık nasıl olmuş da büyümüş...”

Karagöz- Kanlı devrinden gıda almış, Marmara’da et lokması bulmuş da ondan büyümüştür...”

(Karagöz, 1909, s. 4)

Karikatürün düz anlam boyutunda deniz kenarında balık tutan II. Abdülhamid görülmektedir. Hemen yanında kayık içinde Karagöz durmaktadır. II. Abdülhamid yaşlı görünümde ve padişah kıyafeti dışında resmedilmiştir. Yan anlam boyutuyla karikatürde birçok mesaj verilmektedir. Öncelikle padişahın sivil kıyafetli olması onun tahttan indirildiği anlamına gelmektedir. Karikatür açıklamasında devlet ve millet aleyhinde yaptığı kötülükler itiraf ettirilmiştir. Karagöz ise muhalifleri tarafından II. Abdülhamid için “Kızıl Sultan” yakıştırmalarına gönderme yaparak iktidarının kanlı bir devir olduğunu söylemektedir. Yine bununla bağlantılı olarak II. Abdülhamid devrinde siyasi muhaliflerin Marmara Denizi’ne atılarak boğdurulduğu söylemi gündeme getirilerek kamuoyunda II. Abdülhamid karşıtlığı artırılmak istenmektedir.

II. Meşrutiyet dönemi mizah dergileri meşrutiyet kavramının toplumsal bilince yerleşmesine dikkat etmeye çalışmıştır. Mizahın kamuoyu yaratmadaki gücü hakkında farklı dillerde yayın yapan *Hokkabaz* dergisi Türk, Rum ve Ermeni toplumlar arasında meşrutiyetin içerdiği ittifak algısına uygun şekilde birlik ve beraberlik sağlanmasında mizah dergilerinin önemine dikkat çekmektedir (Çeviker, 1988, s. 27). Bu dönem mizah dergilerinde hürriyet, adalet, müsavat, uhuvvet imgeleri dergilerde yoğun şekilde yer almıştır (Davulcu, 2015, s. 112).

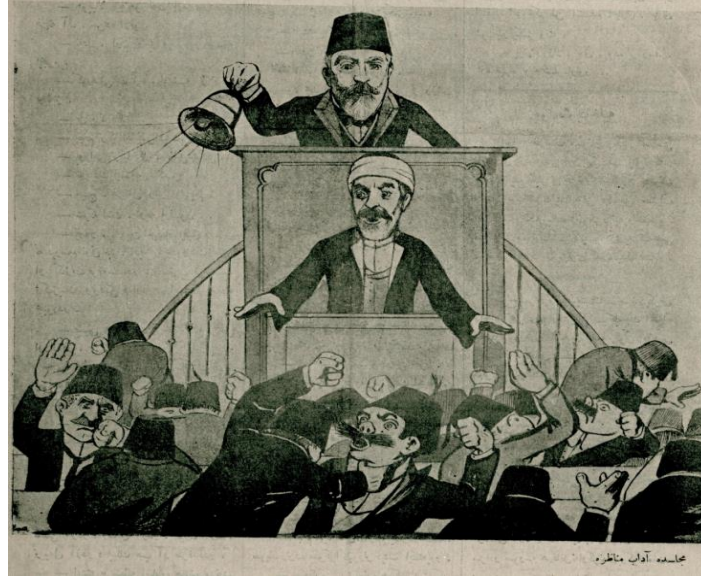

Karikatür 14. “Yaşasın uhuvvet”

(Davul, 1909c, s. 12)

Karikatürün düz anlamında bir gayrimüslim ile bir Müslüman kol kola görülmektedir. Geleneksel kıyafetleri içerisindeki bu kişiler meşrutiyet kutlamalarına katılarak kardeşlik naraları atmaktadır. Yan anlamıyla karikatürde verilmek istenen mesaj II. Meşrutiyet’e geçişle birlikte Osmanlı toplumunu oluşturan farklı etnik ve dini gruplar arasında birliktelik meydana gelerek Osmanlı üst kimliğinde buluşacakları inancıdır. Meclis-i Mebusan’ın açılması ve Kanun-i Esasi’nin yeniden yürürlüğe girmesiyle var olan sorunların çözüleceği görüşü bu dönemin mizah gazetelerine hâkimdir.

II. Meşrutiyet dönemi mizah dergilerinde devr-i istibdad olarak adlandırılan II. Abdülhamid dönemi yozlaşma ve beceriksizlikle birlikte anılıyordu. Ancak bir süre sonra Meşrutiyet hükümetleri de benzer eleştirilerle anılmaya başlamıştır. Mizah dergileri yeni nazırların ve Meclis’in kusurlarını ve beceriksizliklerini sorguluyor, maliyenin içler acısı durumunu gündeme getiriyor ve yeni rejimin “saf halka zalimce bir oyun oynadığını” ima ediyordu (Brummett, 2003, ss. 225-230). Dergilerin sayfalarında Meşrutiyet iktidarları aleyhinde yazılar, fıkralar ve karikatürler yer almıştır.

Karikatür 15. “Meclis’te adab-ı münazara”

(Yeni Geveze, 1911a, s. 1)

Düz anlamıyla karikatürde Meclis-i Mebusan’dan bir oturum resmedilmiştir. Mebuslardan biri kürsüde konuşma yaparken diğerleri yumruk yumruğa kavgaya girmiştir. Meclis Reisi Ahmed Rıza ise elindeki çanla birlikte meclisteki kavgayı durdurmaya çalışmaktadır. Yan anlamıyla karikatürde II. Meşrutiyet sonrasında yaşanan siyasi istikrarsızlık ve meclisteki çekişmelere gönderme yapılmaktadır. II. Meşrutiyet ile siyasi, ekonomik ve toplumsal sorunların çözülemeyişinin sorumluluğu mebuslara atılmaktadır.

Mizah dergilerinde önceki dönemlerden farklı olarak işçi sorunları, grevler, boykotlar gibi konular da kamusal alanın güçlenmesi sebebiyle daha fazla görünür olmaya başlamıştır (Brummett, 2003, s. 283, 293). 1870’li yıllarda çıkmış mizah dergilerindeki ulaşım, iletişim ve beledi hizmetlerde yaşanan sorunların eleştirisi aradan geçen 30 yılı aşkın zamana karşın bu dönem dergilerinde de devam etmiştir.

Karikatür 16. “Hayırlısı ile şu mahalleden kurtulsam sokak değil derya. Gece fener yok, çamur dizlerde.

-Dua et de mahallenize bir mebus taşın. Bizim pis sokaktan o sayede kurtulduk.”

(Kalem, 1909, s. 8)

Karikatürde düz anlam boyutuyla iki kişi konuşurken görülmektedir. Biri altyapı yetersizliğinden şikâyet etmektedir. Diğeri ise sorunların çözümü olarak bir mebusun mahallelerine taşınmasını göstermektedir. Yan anlam boyutuyla karikatürde beledi hizmetlerin yetersizliğine vurgu yapılmaktadır. Ayrıca bu tür sorunların çözümünü mebusların şahsına bağlaması da meşrutiyetin fikri yapısına aykırı olarak toplumdan farklı özel muamele gördüklerine ilişkin bir şikâyeti gündeme taşımaktadır.

Kadının toplumsallaşması ve alafrangalık konuları 1870’li yılların mizah dergilerinin popüler malzemesi olduğu gibi bu dönemde aynı konular yine gündemde kalmıştır. Kadının moda adı altında alafranga giyimi, tüketim savurganlığı ve taklitçiliği onun yozlaşmasına sebep olduğu savunusu bu dönemde devam etmiştir. Kadın, Doğu-Batı arasında yönünü şaşırmış Osmanlı kimlik krizinin mizah dergilerindeki simgeleri idi (Brummett, 2003, s. 373, 376, 436). Mizah dergilerinde modanın hızlı tüketim kültürünü aşılmasıyla kadınların modanın esareti altına girdiği yorumları bulunmaktadır. Modanın Osmanlı toplumunda rağbet görmesi israf ve gösterişle eş değer tutulup yozlaşmanın ve çöküşün belirtisi olarak görülmüştür (Davulcu, 2015, ss. 287-288).

II. Meşrutiyet’in getirdiği özgürlükle birlikte kadının kamusal alandaki görünürlüğü oldukça artmıştır. Kadının özgürleşmesi evdeki erkek-kadın ilişkilerini etkilemiştir. Kadınların evde erkek otoritesini yıkmaya başladığı algısı mizah dergilerinin eleştirdiği bir konudur (Davulcu, 2015, s. 314).

Karikatür 17. “Kadınlar yeni modadan ne suretle istifade edecek!”

(Cem, 1911, s. 1)

Düz anlamıyla karikatürde alafranga kıyafetler giymiş karı-koca görülmektedir. Kadın kocasının ata biner gibi sırtına binmiştir. Erkeğin ifadesinden durumdan memnun olmadığı anlaşılmaktadır. Yan anlamıyla karikatürde kadınların moda takibi, alafranga giyimleri, erkeklerle ilişkileri 1870’li yılların mizah dergilerindeki gibi toplumsal ahlaksızlığın ve yozlaşmışlığın göstergeleri olarak kamuoyuna sunulmuştur. II. Meşrutiyet döneminde feminist kadın hareketinin gelişimi ve kadının kamusal alanda etkinliğinin artması karşısında mizah dergileri eleştirel içerikleriyle mevcut durumu yadırgamış ve toplumu da bu yönde angaje etmeye çalışmıştır.

II. Meşrutiyet dönemi mizah dergileri toplumsal konulara dikkat çekmesinin yanında siyasi içeriği oldukça yoğundur. Mizah dergilerinin siyasi yayın politikasında bulunması onların satışını etkileyen önemli unsurlardan biridir. Yine siyasi mizah yayıncılığı mizah dergilerinin gündemde kalmasını sağlamaktadır. Okuyucularına sürekli güncel mizah malzemesi sunmak zorunda kalan mizah dergileri için siyasi göndermeler dinamiklik yaratmakta ve mizahı beslemektedir. Siyasi mizah ayrıca entelektüel bir birikimi ve altyapıyı gerekli kılmaktadır. Bu yönüyle de siyasi mizah yayıncılığı yalnızca eğlence ve güldürü amaçlı olmaktan çıkarak siyasi bir kimlik kazanmaktadır (Cantek & Gönenç, 2017, s. 25). Bu niteliğiyle II. Meşrutiyet dönemi mizah dergileri yayın politikalarında siyasi olaylara ilgisiz kalmamıştır. Siyasi muhalif bir kimliği üzerlerinde taşımayı uygun bulmuşlardır. Mizah dergileriyle birlikte genel olarak basın eleştireliliği mevcut hükümetlere dokunmaya başlayınca hürriyet döneminde yeni yasakların ortaya çıkışı gecikmemiştir. Meşrutiyet’in ilk aylarında basın hayatında yaşanan coşku ve heyecan ilerleyen süreçte hükümetlerin baskısı ve yayın yasaklarıyla kesintiye uğramıştır.

13 Eylül 1908’de Matbuat-ı Dâhiliye Müdürlüğü bir tebliğ yayımlayarak bazı gazetelerde şeriat hükümlerine ve İslâm adabına aykırı yazılar ve fıkraların yer almasının ehl-i İslâm arasında tepkiye neden olduğunu ileri sürerek bu tür yayın yapan gazetelerin imtiyaz sahipleri ve yazarları hakkında yasal işlem yapılacağını açıklamıştır (II. Meşrutiyet’in İlk Yılı, 2018, s. 137). 9-10 Ekim 1908’de *Mizan* gazetesi sahibi Murad Bey Meşrutiyet karşıtı propaganda yapmak ve halkı ayaklanmaya sevk etmek suçlarıyla tutuklanıp Harbiye Nezaretî’nde hapsedilmiştir. *Mizan* da hükümet tarafından kapatılmıştır. 11 Ekim’de gazetelerin halkı heyecana düşüren

haberler yayımlaması ve düzensiz şekilde çıkardıkları ilaveler yasaklanmıştır. 18 Ekim tarihinde ise bu kez mizah dergisi *Kalem*'in imtiyaz sahibi Salah Cimcoz tutuklanmış ve *Kalem*'in son çıkan sayısı da toplatılmıştır. Salah Cimcoz'un tutuklanması *Kalem*'de Alman imparatoruyla ilgili bir yazı ve karikatürünün yayımlanması üzerine Alman sefirinin şikâyetiyle gerçekleşmiştir. Ancak olayın duyulması üzerine gerek Osmanlı hükümeti gerekse Alman sefareti ilgili haberleri yalanlamıştır (II. Meşrutiyet'in İlk Yılı, 2018, s. 178, 180). Tutuklamayla ilgili olarak *Kalem*'de çıkan yazıda olay matbuat hürriyetine bir saldırı olarak nitelenmiş ve matbuat hürriyetinin olup olmadığı sorusu sorulmuştur. 24 Ekim'de Salah Cimcoz *Kalem*'deki yazısında şöyle demektedir: "Gözümüzü açalım. Milletin müdafaa silahı basındır. Elimizden bu silahı vermeyeceğiz, vermeyelim; çünkü, anayasayı önceleri de bizden bu biçimde aldılardı. Bu silah elden gitti mi, heyhat heyhat..." (Çeviker, 1988, s. 68).

II. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük havası kısa sürmüş ve Matbuat-ı Dâhiliye Müdürlüğü basını kontrol altına almak için bir nizamname taslağı hazırlayarak görüşülmesi için hükümete göndermiştir. Nizamnamede hükümete gazete kapatmak, gazete sahipleri ve yazarlarına para ve hapis cezası vermek gibi ağır hükümler yer alıyordu. Taslak nizamnameye tepki olarak 7 Şubat 1909'da Sultanahmet Camii avlusunda binlerce kişinin katıldığı bir miting düzenlenmiştir. 1877 Meclis-i Mebusan'ındaki tartışmalara benzer şekilde mizah dergilerinin kapatılması teklifi mebuslar arasında tartışılmıştır. Ancak kamuoyundan gelen tepkiler üzerine ilgili teklif reddedilmiştir (II. Meşrutiyet'in İlk Yılı, 2018, s. 300, 457).

16 Temmuz 1909'da Osmanlı'da yeni bir Matbuat Nizamnamesi çıkarılmıştır. Bu nizamnamede sansürden bahsedilmese de devletin güvenliğini bozacak ve ayaklanma kışkırtıcılığı yapacak şekilde yayında bulunan gazetelerin hükümet tarafından tedbiren kapatılmasının yolu açılmıştır (Çakır & Aydın, 2010, s. 251).

Karikatür 18. “-Aman Hacivat.. İyi perçin et. Başka çare yok. Ortalık bu halde iken kabil değil duramam söylerim... Hâlbuki ceza kanunu çıkıyor. Bittiğim gündür.”

(Karagöz, 1911b, s. 1)

Karikatürde düz anlam boyutuyla Karagöz ve Hacivat görülmektedir. Hacivat Karagöz'ün ağzını metal bir plaka ile çivileyip kapatmaktadır. Açıklamadan Karagöz'ün bunu kendisinin istediği; çünkü çıkacak ceza kanununun kendisini etkileyeceğini düşünmektedir. Yan anlamıyla karikatürde siyasi iktidarın hukuki uygulamalarla basını kontrol altına almaya çalışmasına yönelik bir tepki verilmektedir. Karagöz'ün kendini tutamayıp konuşacağını söylemesi mizahın muhalefet işlevine yönelik bir göndermedir. Cezai yaptırımlarla sindirilmek istenen mizah dergilerinin durumuna dikkat çekilmektedir.

İlerleyen süreçte birtakım değişiklikler yapılarak basın üzerindeki denetim artırılmıştır. Mart 1912’de askerlerin yazı yazmalarının yasaklanması, Şubat 1913’te ahlaka aykırı yayınların toplattırılması, Kasım 1913’te devletini iç ve dış güvenliğini sarsabilecek yayınların hükümet kararıyla kapatılması gibi maddelerle basın üzerinde yeni tedbirler alınmıştır. İlerleyen yıllarda gazete kapatmaları, yazarlara soruşturma ve sürgün cezaları gibi uygulamalar görülmektedir (Çakır & Aydın, 2010, ss. 254-255; Koloğlu, 2015, s. 89). Mizah dergileri de ilgili nizamname kapsamında olduğundan dolayı mevcut koşullardan etkilenmiştir. Mizah dergileri arasında İttihad ve Terakki Cemiyeti taraftarı olanlar gibi olmayanlar da vardır (Altın, 2014, s. 81, 206, 208). II. Abdülhamid’in iktidarına karşı kamuoyu yaratmada kullandıkları mizah dergileri bu kez kendilerini eleştirmeye başlayınca devletin bekası ve güvenlik gerekçeleriyle yasaklamıştır (Şirin, 2020, s. 279). Baha Tevfik’in 1910’da çıkardığı *Eşek*’in ilk sayısı toplatılarak dergi kapatılmıştır. Bunun üzerine aynı yıl *Kibar*, *Alafranga* ve *El Malum* isimleriyle yeni dergiler çıkarmak durumunda kalmıştır (Çeviker, 1988, s. 68). Bir dergi kapanınca farklı isimle yenisinin çıkartılması mizahın muhalefet işlevinin etkisini göstermektedir. Yayıncılar merkezi otorite karşısındaki önemli silahlarını bırakmak istememektedir. Bu nedenle kapatılmalara karşın ısrarla mizah yayıncılığı devam ettirilmiştir.

Basındaki yasaklamalarla alakalı Meclis-i Mebusan’da zaman zaman tartışmalar yaşanmıştır. Bazı mebuslar hükümetin matbuat yasaklarını eleştirmiştir. Erzurum Mebusu Vartkes Efendi meşrutiyetin başlıca iki esasının matbuat ve serbesti-i kelim olduğunu belirtip bunlar ortadan kalktığında meşrutiyetin temelinden mahvolacağını söyleyerek “Niçin gazeteler kendi fikirlerini sütunlarında ve ahali kendi fikrini meydanlarda neşretmeyecek, söylemeyecek” demektedir (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 1909, s. 135). Yeni hazırlanmakta olan Matbuat Nizamnamesi maddeleri müzakere edilirken dost devlet hükümdarları veya hükümet başkanları aleyhinde neşriyat yapılmasıyla alakalı 22. madde hakkında Manastır Mebusu Trayan Nali Efendi söz almıştır. İleride bir mizah gazetesinin yabancı bir hükümdar aleyhinde karikatür yayımlamasının da neşriyat sayılacağını ve “Eğer bu maddeyi kabul edecek olursak, bu neşriyatı tahkiriyyeden denilecek ve buna ceza vereceğiz. Hâlbuki Almanya gazeteleri kendi hükümdarı aleyhinde böyle resim neşredebilirler. Bunlar Almanya’da cezaya duçar olmadığı” halde kendilerinin buna cezai yaptırım uygulamasını doğru bulmamaktadır. Buna örnek olarak *Kalem* dergisinde Alman imparatorunun karikatürünün yayımlanmasıyla gelişen olayı örnek göstermektedir (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 1909, s. 574). Amasya Mebusu İsmail Hakkı Paşa Meclis’te yaptığı konuşmada üç günde bir gazete kapatılmasının nedeninin, ülkenin sükûn ve asayişini ihlal etmelerinden kaynaklı olduğu iddiasına katılmadığını beyan ederek matbuatın serbest olması gerektiğini vurgulamaktadır: “Matbuat ki, efkâr-ı umumiyyenin tercümanıdır. [...] Âdeta, matbuat, millet demektir. [...] Biz efkâr-ı umumiyyemizi hiç nazarı mütalaaya almıyoruz. Pek yanıştır almaya mecburuz. Yalnız vicdanlarımızla hareket değil, daima efkâr-ı umumiyyeyi gözümüzün önünde tutmaya mecburuz. Tutmazsak, bunun akıbeti bize pek pahalıya oturur” şeklinde bir açıklamada bulunmuştur. Şam Mebusu Şefik Elmüeyyet Bey de matbuatın “devr-i istibdatıta düştüğü dereceden daha aşağı bir dereceye indi”ğini iddia etmiştir (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 1910, s. 305, 335). Bazı mebusların bu tip eleştirel çıkışlarına karşın yeni Matbuat Nizamnamesi yürürlüğe girmiş ve mizah dergileri de diğer gazetelerle birlikte hukuki yaptırımlardan ve kısıtlamalardan etkilenmiştir. Buna rağmen mizah yayıncılığını siyasi ve kamusal alandaki muhalefet işlevini sürdürmeye devam etmiştir.

Sonuç

19. yüzyılda modernleşme çabaları ve basın faaliyetlerinin gelişmesiyle birlikte Osmanlı'da mizah dergileri görünür olmaya başlamıştır. Mizahi dergiler genel olarak toplumun okur-yazar ve Batı'daki gelişmeleri takip edecek seviyedeki sivil ve askeri orta sınıfından beslenmiştir. Dergiler hiciv ve karikatür yoluyla siyasi iktidarın politikalarını ve toplumsal sorunları eleştirerek kamuoyunun oluşumuna uygun zemin hazırlamıştır. Osmanlı mizah dergileri siyasi ve kamusal alanda muhalif tutumla merkezi otoriteye karşı eleştirel farkındalık yaratmaya çalışmıştır. Toplumun siyasi meselelere ilgisini artırmıştır. Siyasi muhalefet rolü yanında kamusal alanda modernleşmenin getirdiği değişikliklerle birtakım sorunları belirleme konusunda da öne çıkmıştır. Şehir hayatının zorunlu kıldığı gereksinimlerin başta ulaşım, iletişim ve beledi hizmetlerdeki aksamalar ve yetersizlikler işlenerek aksamaları konusunda devlet kurumları aleyhinde kamuoyu oluşturulmuştur. Kamusal alanda görünür olmaya başlayan kadını eleştirel bir figür olarak mizah malzemesi yapılmıştır.

Dergilerde yer alan karikatürlerin görsel gücü toplumda okuma-yazma oranının düşüklüğü dezavantajını ortadan kaldırarak dergilerin vermek istediği mesajın geniş kitlelere ulaşmasına imkân sağlamıştır. Karmaşık siyasi ve toplumsal sorunları halkın anlayabileceği dile indirgeyerek kamusal bir tartışma alanı yaratmıştır. Çalışmada ulaşılan bir sonuç da siyasi iktidarların mizah dergilerinin muhalefet gücünü etkisizleştirmek için çeşitli uygulamaları gerçekleştirmesidir. Basın faaliyetlerinin ortaya çıkışından itibaren Osmanlı Devleti hükümetleri kamusal alanda gelişen kamuoyu gücünü kontrol altında tutabilmek için kamuoyunu oluşturan ve yönlendiren basın üzerinde sıkı baskı ve sansür politikaları uygulamıştır. Matbuat nizamnameleriyle cezai yaptırımların önü açılmıştır. Mizah dergileri muhalefet oluşturma işlevi dolayısıyla bu politikalara maruz kalmıştır. II. Abdülhamid döneminde artan baskı ve yasaklar II. Meşrutiyet'in ilanı ile bir süre hafiflese de ilerleyen süreçte yeniden ortaya çıkmıştır. Sonuçta baskı, ceza ve yasaklara karşın Osmanlı mizah dergileri siyasi ve kamusal alanda muhalefetin etkili bir aracı olarak işlev görmüştür. Siyasi ve toplumsal konuları gündeme taşıyarak kamuoyu oluşumunu sağlamıştır. Gelecekte yapılacak araştırmalar belirli mizah dergilerinin içeriğinin analizi yoluyla daha özel verilere ulaşılmasına imkân verebilir. Batılı ülkelerde mizah dergilerinin siyasi iktidarla ilişkisinin Osmanlı'daki iktidar-mizah örneğiyle mukayeseli incelenmesi de farklı bakış açıları edinilmesine katkı sağlayabilir.

Açıklamalar

* **Etik Kurul Onayı:** Bu araştırmada bir insan faktörü araştırma nesnesi olarak kullanılmadığı için etik kurul onayı gerektirmemektedir.

* **Yayın Etiği:** Bu çalışma, "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi" kapsamında belirtilen kurallara uygun olarak hazırlanmıştır. Ayrıca, makale intihal tespit yazılımlarıyla (Turnitin / iThenticate) taranmış ve herhangi bir intihal tespit edilmemiştir.

* **Yazar Katkı Oranı:** Uygun değildir.

* **Çıkar Çatışması:** Çalışmanın yazar(lar)ının veya yazar(lar)ın bağlı olduğu kurumun veya finansal destekçisinin diğer kurumlarla veya bu diğer kurumların çalışanlarıyla araştırmayı etkileyebilecek düzeyde doğrudan veya dolaylı olarak herhangi bir finansal, ticari, hukuki veya profesyonel ilişkisi/çıkarı söz konusu değildir.

* *Akademik Finansal Destek*: Çalışma; herhangi bir akademik finansal destek kuruluşu (TÜBİTAK, BAP, Avrupa Birliği, Birleşmiş Milletler, vs.) tarafından desteklenmemiştir.

* *Yazar Beyanı*: Çalışma bir tezden üretilmemiş ve bir kongre/sempozyum/konferansta sunulmamıştır.

Structured Extended Abstract

Research Background & Problem

From the 1870s onward, Turkish humor magazines that emerged began producing content with an awareness of the press's power to influence public opinion. These magazines sought to elicit specific tendencies in readers through both literary and visual interactions. Depending on the targeted audience, they aimed to evoke emotional responses such as smiles and laughter or anger and hatred. Consequently, these publications intended to foster either support and approval or opposition and objection on various issues, aligning with the humorists' objectives. A distinguishing feature of humor magazines compared to daily newspapers is the oppositional function of cartoons. In Ottoman humor magazines, cartoons served not merely as comedic elements but as tools to deliver critical messages to readers. It can be argued that the potential of humor—through its elements of comedy, satire, and cartoons—to influence society was greater than that of daily newspapers. By combining the public's right to know about current events with their unique content characteristics, humor magazines contributed to the formation of public opinion and the expansion of the public sphere (Özdiş, 2014).

Research Methodology

With modernization, humor magazines particularly highlighted a critical panorama of the dimensions of social change, especially in Istanbul. Alongside municipal issues such as infrastructure and transportation, the dilemma of "living like an urbanite" emerged as a key element in the construction of the public sphere through these magazines. The Ottoman humor magazines of the 1870s, with their critical identity, drove discussions regarding new actors emerging in the construction of the public sphere during the modernization process. The increasing visibility of women in the public sphere and the transformation of women's clothing as a product of modernity became topics that deepened societal divisions, with magazines adopting a publication policy that reinforced such polarization. The widespread adoption of fashion by women in Ottoman social life during the modernization process drew sharp criticism from humor magazines. These publications opposed the shift in women's attire, viewing it as a departure from traditional values and a resemblance to non-Muslim women. By framing fashion as an imitation of the West, humor magazines supported the formation of a public opinion against the "alafranga" (Westernized) lifestyle (Çeviker, 1986; Özdiş, 2014).

Following the ascension of Abdulhamid II, humor publishing was halted until the proclamation of the Second Constitutional Era. However, Young Turk humor magazines continued to be published abroad, sustaining political opposition against Abdulhamid II's regime. The Young Turk publications heavily criticized Abdulhamid II's efforts to suppress humor magazines (Yılmaz, 2021). With the proclamation of the Second Constitutional Era, humor magazines resumed publication in the Ottoman Empire, critiquing both the Abdulhamid II era and the

subsequent governments of the Second Constitutional period. Fashion habits also remained a recurring theme in these magazines (Brummett, 2003; Çeviker, 1988; Davulcu, 2015).

From their emergence in the 1870s to the early years of the Second Constitutional Era, Ottoman humor magazines played a significant role in shaping the political and public spheres through their oppositional stance and capacity to create public opinion. The topics on which these magazines focused their critiques and the reasons behind them have been analyzed across different periods. In this context, magazines such as Hayal, Diyojen, Çaylak, Letaif-i Asar, Çingiraklı Tatar, Tiyatro, Beberuhi, İncili Çavuş, Tokmak, Boşboğaz ile Güllabi, Cem, Dalkavuk, Davul, Kalem, Laklak, Karagöz, and Yeni Geveze have been examined. Additionally, Ottoman archival sources have been utilized.

Research Results

Ottoman humor magazines, with their oppositional stance in political and public domains, sought to raise critical awareness against centralized authority. They heightened societal interest in political matters. Beyond their role in political opposition, these magazines also stood out for identifying issues arising from modernization in the public sphere. They generated public opinion against state institutions concerning the disruptions in essential urban services such as transportation, communication, and municipal administration. Women, who began to gain visibility in the public sphere, were often turned into critical figures and subjects of humor. The visual power of cartoons in these magazines overcame the disadvantage of low literacy rates, enabling the messages to reach broad audiences. By simplifying complex political and social issues into a language accessible to the public, they created a space for public discourse.

Conclusion & Discussion

Since the advent of press activities, Ottoman governments implemented strict censorship and suppression policies to control the growing power of public opinion in the public sphere. Due to their role in fostering opposition, humor magazines were subjected to these policies. During Abdulhamid II's reign, intensified pressures and bans temporarily eased with the proclamation of the Second Constitutional Era, only to resurface later. Ultimately, Ottoman humor magazines functioned as effective tools of opposition in the political and public domains, contributing to public opinion formation by bringing political and social issues to the forefront.

Kaynakça

- Acer, E. G. (2021). Osmanlı Mizah Basınının Bir Temsilcisi: Latife Gazetesi (1874-1875). *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 99-117.
- Alkan, N. (2018). *Karikatürlerle Sultan II. Abdülhamid: Propaganda ve gerçek arasında bir padişah*. Kronik Kitap.
- Altın, H. (2014). *II. Meşrutiyet Devri Osmanlı mizah basını*. Grafiker Yayınları.
- Âtîf Hüseyin Bey (haz. Hülagü, M. M.). (2013). *Sultan II. Abdülhamid'in sürgün günleri: Hususi Doktoru Atîf Hüseyin Bey'in hatıratı (1909-1918)*. Timaş Yayınları.
- Aydemir, U. (2014). 1870'ler Basınındaki Siyasi Tartışmalar Işığında Sultan Abdülaziz Döneminde Kamuoyunun Siyasi İşlevi. İçinde M. M. Hülagü (Ed.), *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu: 12-13 Aralık 2013, Ankara ; bildiriler* (C. 2, ss. 181-207). Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu, Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Beberuhi. (1898a). 1.

Berkes, N. (haz. Kuyaş, A.). (2008). *Türkiye’de çağdaşlaşma*. Yapı Kredi Yayınları.

BOA BEO. (903/67658).

BOA DH.MKT. (1279/45; 1279/76; 1300/32; 1366/37; 1374/74; 1588/102).

BOA HR.İD. (2117/110; 21117/111).

BOA HR.TH. (141/81; 155/40; 166/111).

BOA İ.DH. (752/61399; 1121/87625).

BOA MF.MKT. (53/157; 54/8; 378/14).

BOA ZB. (24/85; 24/109; 596/53).

Bremmer, J., & Roodenburg, H. (2024). Mizah ve Tarih (K. Gülen, Çev.). İçinde *Antik Çağdan Günümüze Mizahın Kültürel Tarihi* (ss. 11-24). Fol Kitap.

Brummett, P. (2003). *İkinci meşrutiyet basınında imge ve emperyalizm 1908-1911*. (A. Anadol, Çev.). İletişim Yayınları.

Cantek, L., & Gönenç, L. (2017). *Muhalefet defteri: Türkiye’de mizah dergileri ve karikatür*. Yapı Kredi Yayınları.

Cem. (1911). 22.

Çakır, H., & Aydın, H. (2010). İkinci Meşrutiyet Dönemi Basın Sansürü. İçinde H. Aydın (Ed.), *İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset* (ss. 237-260). Palet Yayınları.

Çeviker, T. (1986). *Gelişim sürecinde Türk karikatürü* (C. 1-Tanzimat ve İstibdat Dönemi). Adam Yayınları.

Çeviker, T. (1988). *Gelişim sürecinde Türk karikatürü* (C. 2-Meşrutiyet Dönemi). Adam Yayınları.

Çingiraklı Tatar. (1873a). 9.

Çingiraklı Tatar. (1873b). 2.

Davul. (1909c). 11.

Davulcu, E. (2015). *II. Meşrutiyet dönemi mizah basınında Osmanlı modernleşmesi ve eleştirel kodlar: Kalem ve Cem dergileri üzerinden*. Palet Yayınları.

Demirkol, G. (2016b). Tanzimat Mizahının Sonu: 1877 Matbuat Kanunu Tartışmaları ve Osmanlı’da Mizah Dergilerinin Kapanması. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(2), 687-710.

Demirkol, G. (2016a). Türkiye’nin İlk Türkçe Mizah Dergisi: Terakki. *Gazi Akademik Bakış*, 10(19), 141-160.

Deringil, S. (2002). *İktidarın sembollerin ve ideoloji: II. Abdülhamid dönemi (1876-1909)* (G. Çağalı Güven, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.

(2018). *II. Meşrutiyet’in ilk yılı: 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909*. Yapı Kredi Yayınları.

Georgeon, F. (2000). Osmanlı İmparatorluğu’nda Gülmek mi? (A. Berktaş, Çev.). İçinde I. Fenoglio & F. Georgeon (Ed.), *Doğu’da mizah* (ss. 79-101). Yapı Kredi Yayınları.

- Gündüz, U. (2018). *Osmanlı'dan günümüze basın ve modernleşme*. İmge Kitabevi.
- Habermas, J. (2021). *Kamusal alanın yapısal dönüşümü* (T. Bora & M. Sancar, Çev.). İletişim Yayınları.
- Hayal*. (1875b). 134.
- Hayal*. (1875c). 157.
- Hayal*. (1875ç). 161.
- Hayal*. (1877). 319.
- Kalem*. (1909). 57.
- Karagöz*. (1909). 95.
- Karagöz*. (1911b). 305.
- Kaya, G. (2015). Eleştirel Söylem Tutumundan Karşıt Kamusal Alan Yaratmaya Geçiş: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin II. Abdülhamit'e Muhalefeti. *Amme İdare Dergisi*, 48(2), 73-103.
- Kocabaşoğlu, U. (2010). İkinci Meşrutiyet'in Birinci Meşrutiyeti: "Matbuat". İçinde H. Aydın (Ed.), *İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset*. Palet Yayınları.
- Koloğlu, O. (2015). *Osmanlı'dan 21. yüzyıla basın tarihi*. Pozitif Yayınları.
- Letaif-i Asar*. (1875). 3.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*. (1909).
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*. (1910).
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* (haz. Us, H. T.). (1939). Vakıf Gazete-Matbaa.
- Özbek, N. (2011). *Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal devlet: Siyaset, iktidar ve meşruiyet, 1876-1914*. İletişim Yayınları.
- Özdiş, H. (2005). 19. Yüzyıl Mizah Basınında İstanbul'da 'Şehirli Olmak'. *Kebikeç*, 19, 11-33.
- Özdiş, H. (2014). *Osmanlı mizah basınında batılılaşma ve siyaset (1870 - 1877): Diyojen ve Çaylak üzerinde bir araştırma*. Libra Kitap.
- Öztürk, S. (2005). Osmanlı İmparatorluğu'nda Kamusal Alan Dinamikleri. *Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 21, 95-124.
- Subaşı T., & Çaylı, K. (2017). Osmanlı Basınında Sansüre Bir Örnek: Hayal Mizah Gazetesi. *Pesra Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 92-113.
- Şahin, E. (2017). Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Osmanlı'da Mizah Basını. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(2), 20-43.
- Şirin, İ. (2020). Bir Siyasi Muhalefet Aracı Olarak Mizah. İçinde Y. Avcı, U. Karabulut, & S. Karabulut (Ed.), *Osmanlı payitahtında siyasi muhalefet ve protesto kültürü* (ss. 239-285). Libra Kitap.
- Tiyatro*. (1874b). 16.
- Tiyatro*. (1874a). 61.
- Tokmak*. (1901b). 4.

Tokmak. (1901a). 5.

Tokmak. (1901ç). 5.

Uslucan, F. (2015). Kısa Ömürlü Bir Mizah ve Hivic Gazetesi: Davul. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(Süreli Sayılar Özel Sayısı), 13-22.

Varol, M. (2014). II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basınında Ölçsüzlük: El-Efürük, Basurcu Âgâh ve Musvver Cellad Örnekleri. İçinde *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu* (C. 3, ss. 265-300). Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu, Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yamaç, M. (2014). Sultan Abdülaziz Döneminde Basında Muhalefet. İçinde M. M. Hülagü (Ed.), *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu: 12-13 Aralık 2013, Ankara ; bildiriler* (C. 2, ss. 49-72). Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu, Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yeni Geveze. (1911a). 124.

Yılmaz, M. (2021). *Erken dönem Jön Türk muhalefesinde imaj mühendisliği*. Kitabevi.